

Azerbaycan Basınında Petersburg Camisi İnşaat Süreci

The Construction Process of Petersburg Mosque in Azerbaijan Press

Seyran Qayıbov¹

öz

19. yüzyılın 1870'li yıllarından itibaren Çarlık Hükümeti'ne, Petersburg'da bir mescit inşa edilmesi için defalarca başvuruda bulunan, ancak olumlu bir sonuç alamayan şehrin Müslüman nüfusunun hayali, ancak 20. yüzyılın başında II. Nikolay'ın onayıyla gerçekleşebilmiştir. Mescidin inşası için izin alınması, yalnızca başkent Petersburg'daki Müslümanları değil, tüm dünya Müslümanlarını da memnun etmiştir. Azerbaycanlı Müslümanlar da bu habere sevinmiş ve Petersburg Camisi'nin zamanında yapılabilmesi için düzenlenen bağış kampanyalarına aktif olarak katkıda bulunmuşlardır. Özellikle Hacı Zeynalabidin Tağıyev, Murtuza Muhtarov, Aşurbeyov Kardeşler, Hacı Musa Nağıyev ve diğer Bakü milyonerleri, bu projeye önemli ölçüde maddi destek sağlamanın yanı sıra, Azerbaycanlı Müslümanların bağış toplama faaliyetlerine de öncülük etmişlerdir.

Petersburg Camisi'nin inşası için izin alınması, bağış toplanması, inşaatın başlaması ve açılışı gibi gelişmeler, dönemin sosyal ve kültürel hayatında büyük yankı uyandırmış ve basın-yayın organlarında geniş yer bulmuştur. Mescide duyulan ihtiyaç, inşaat izninin gecikme nedenleri ve inşaatı karşı çıkanların amaçları gibi konular, dönemin gazetelerinde kapsamlı bir şekilde analiz edilmiştir. Özellikle Üzeyir Hacıbeyli'nin "Peterburqdaki Məscid Haqqında" makalesi ile "Ü" müstear imzasıyla yayımlanan "Peterburqda Məscid" adlı yazı, bu konuda önemli bilgiler içermektedir.

Telgraf haberlerinde ise Bakü'de düzenlenen bağış toplantıları, toplanan yardımların gönderilmesi, bağışlar nedeniyle inşaatı denetleyen komitenin Azerbaycanlı Müslümanlara teşekkür mektupları, Petersburg Camisi'nin temel atma töreni ve bu törene katılanlar ve diğer faaliyetler hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Buhara Emiri'ne yazılan teşekkür mektuplarında ise caminin inşası için yaptığı girişimler ve sağladığı maddi destekten ötürü kendisine duyulan minnettarlık dile getirilmiştir; bu çalışmalarını nedeniyle şimdiki ve gelecek nesillerin her zaman onu saygıyla anacağı ifade edilmiştir.

Gazetelerde yayımlanan bu materyaller, günümüzde Petersburg Camisi hakkında yazılanların ve söylenenlerin doğruluğunu teyit etme açısından büyük önem taşımaktadır. Aynı zamanda bu yazılar, 20. yüzyılın başlarında Çarlık Hükümeti'nin ve bazı Rus kesimlerinin Müslüman nüfusa yönelik tutum ve davranışlarını gözler

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Seyran Qayıbov (Doç. Dr.),
Bakü Mühendislik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
Hırdalan Azerbaycan
E-posta: sqayıbov@beu.edu.az
ORCID: 0000-0001-7434-6248

Başvuru/Submitted: 20.10.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
23.01.2025

Son Revizyon/Last Revision Received:
04.02.2025

Kabul/Accepted: 17.02.2024

Atf/Citation: Qayıbov, S., The construction process of Petersburg Mosque in Azerbaijan press. *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries* 14, 1 (2025): 95-123.
<https://doi.org/10.26650/jes.2025.1576103>

önüne sermesi bakımından değerlidir. Öte yandan, bu belgeler sayesinde 20. yüzyılın başlarında yaşanan olaylar ve alınan kararlar karşısında Azerbaycan aydınlarının tutum ve yaklaşımlarına da tanıklık etmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Petersburg Camisi, Azerbaycan Basını, Gazete Yazısı, Bilgi, Bağış

ABSTRACT

The dream of the Muslim population of the city, who had repeatedly applied to the Tsarist government to build a mosque in Petersburg since the 1870s of the 19th century but could not receive a positive result, could only be realized with the approval of Nicholas II at the beginning of the 20th century. The permission to build the mosque pleased not only the Muslims in the capital Petersburg but also Muslims all over the world. Azerbaijani Muslims were also happy with this news and actively contributed to the fundraising campaigns organized for the construction of the Petersburg Mosque on time. In particular, Haji Zeynalabidin Taghiyev, Murtuza Mukhtarov, the Ashurbeyov Brothers, Haji Musa Naghiyev and other Baku millionaires provided significant financial support for this project and also pioneered the fundraising activities of Azerbaijani Muslims.

Developments such as obtaining permission for the construction of the Petersburg Mosque, collecting donations, starting the construction and opening it had a great impact on the social and cultural life of the period and were widely covered in the press and publications. The need for a mosque, the reasons for the delay in the construction permit, and the aims of those opposing the construction were analyzed extensively in the newspapers of the period. In particular, Uzeyir Hajibeyli's article "Peterburqdakı Məscid Haqqında" and the article "Peterburqda Məscid" published under the pen name "Ü" contain important information on this subject.

Telegraph news includes detailed information about the donation meetings held in Baku, the sending of the collected aid, the thank-you letters of the committee supervising the construction to Azerbaijani Muslims for the donations, the groundbreaking ceremony of the Petersburg Mosque, the participants in this ceremony, and other activities. In the thank-you letters written to the Emir of Bukhara, gratitude is expressed for the initiatives he took for the construction of the mosque and the financial support he provided; it is stated that current and future generations will always remember him with respect for these efforts.

These materials published in newspapers are of great importance in terms of confirming the accuracy of what is being written and said about the Petersburg Mosque today. At the same time, these writings are valuable in that they reveal the attitudes and behaviors of the Tsarist government and some Russian groups towards the Muslim population in the early 20th century. On the other hand, thanks to these documents, we also witness the attitudes and approaches of the Azerbaijani intellectuals towards the events and decisions taken in the early 20th century.

Keywords: Petersburg Mosque, Azerbaijani press, newspaper article, information, donation

EXTENDED ABSTRACT

In the late 19th and early 20th centuries, the increase in the Muslim population living in St. Petersburg led to the emergence of a number of needs in the political, social and cultural life of the city to the detriment of Muslims. One of these needs was the lack of a Muslim place of worship in the city. Although Muslims occasionally express their distress about the lack of places of worship and submit their demands for a solution to the problem, they cannot get positive results on this issue for a long time.

It was only in the early 20th century that the government of Tsarist Russia responded positively to the Muslim demand for a mosque. The first effort in this direction began when Tsar Nicholas II allowed Muslims to purchase a plot of land in the capital to build a stand-alone masjid building. According to Nicholas II's order of July 18, 1906, the Muslims of St.

Petersburg were allowed to collect donations totaling 750,000 rubles from Muslims living in the empire for only 10 years to help build the masjid. Sources indicate that in a short period of time about 300,000 rubles were collected. In 1907, the city's Gronverksky Avenue and Konnoy Avenue intersection was purchased for 312,000 rubles donated by the Emir of Bukhara, Sayed Mir Abdul Ahad Khan.

After the purchase of the land, the project submitted by engineer Nikolay Vasilyev was successful in the project competition for the mosque, but it was decided to prepare the final version of the project with the contributions of architect Stepan Krichinsky and senior architect Aleksandr Ivanovich von Hohen.

After securing the necessary financial support to start the construction of the mosque, construction began with the permission of Tsar Nicholas II. The groundbreaking ceremony took place on February 3, 1910 on the occasion of the 25th anniversary of the reign of Sayed Mir Abdul Ahad Khan.

Although the mosque was inaugurated on February 21, 1913, on the occasion of the 300th anniversary of the Romanov dynasty, the mosque was opened to Muslims during Ramadan on April 30, 1920, after the completion of the interior decorations, decoration and calligraphy.

With its two 49-meter-high minarets and 39-meter-high dome, this place of worship, which was built as one of the largest mosques in Europe in its time, was closed and used for various purposes between 1940 and 1955 during the years of Soviet rule, and was reopened as a place of worship on December 10, 1955 with the decision of the USSR Council of Ministers.

It is recorded in the records that Azerbaijani Muslims made the biggest contribution to the aid campaign launched among Muslims for the construction of the mosque. It is thought that the Azerbaijani press played an important role in the adoption of the issue by Azerbaijani Muslims in a period when communication opportunities were limited. The Ottoman press of the same period also provided the public with valuable information about the construction of the mosque. Especially conservative publications such as "Sırat-i Mustakim", "Hakikat," "Güneş," which were well known in both countries, showed more interest in the issue.

The publications are highly qualified in terms of conveying concrete information and correcting misinformation. The main focus of the articles is on the efforts initiated to meet the needs of the mosque, the difficulties in obtaining permission for the construction of the mosque, the criticism of the Russians who opposed the construction of the mosque, the value of the mosque in the eyes of Muslims and the charity activities of Baku Muslims.

We understand from the publications that the reason why the Tsarist government did not respond to the mosque demand for years was related to the reaction of some chauvinist Russians as well as state policy. In this context, the articles of the famous musician Uzeyir Hajibeyli in issues 29 and 43 of the Hakikat newspaper published in 1910 are important. The articles criticize the unjust attitude of the Russians, who opposed the construction of mosques by Muslims, who were second only to Russians in the Russian Empire in terms of population,

and who did not respect the decrees signed on the granting of religious freedoms in Russia, by creating some “fears” for themselves.

The news articles in the press are very valuable in terms of the groundbreaking ceremony of the mosque and the events that took place there, as well as providing accurate and credible information about the building. For example, in the news article titled “Masjid Building in St. Petersburg” published in the 29th issue of the Hakikat newspaper dated February 5, 1910, the groundbreaking ceremony of the mosque, the participants of the ceremony, the speeches made, and on the first page of the same issue, a telegram containing information about the presence of Tsar Nicholas II, the minister of the palace, some princes, the ministers of military and foreign affairs of the Russian Tsardom, and the head of the government at the banquet held with the participation of 78 people after the groundbreaking ceremony.

The press reports that the Emir of Bukhara played a special role in the construction of the mosque, and his work for the mosque was appreciated by Muslims living in Tsarist Russia at that time. In this regard, Haji Zeynalabidin Tagiyev’s letter of thanks to Sayyid Mir Abdul Ahad Khan is very significant. In this letter, published in the 24th issue of the newspaper “Güneş” dated September 24, 1910, Haji Zeynalabidin Tagiyev, returning from abroad, says that he stopped by the capital of the Empire to see the mosque, how happy he was when he saw the mosque, thanked the Emir for the mosque built by him, and expressed how important this building was for Muslims.

According to the information given, after receiving permission to collect donations and start construction, Baku Muslims started to support donation campaigns by forming working groups in newspaper printing houses, charity associations and charitable organizations. The article titled “Mescid Üçün Bakıdan İlane” in the 29th issue of Hakikat newspaper dated February 5, 1910 mentions one of the activities carried out in this direction. The article mentions the participants in the charity meeting organized in the house of Haji Zeynalabidin Taghiyev and the sending of 30.000 manat donation to Petersburg.

We learn from the news in issue 58 of the Güneş newspaper of 1910 that after the donations were sent to Petersburg, the committee supervising the construction of the masjid sent a telegram to Haji Zeynalabidin Taghiyev expressing their thanks.

The construction of the St. Petersburg Mosque and the efforts made to realize its construction are considered as the product of the efforts of Muslims living in the Russian Empire in the early 20th century for a common goal.

1. Petersburg’da Cami İnşaatı

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında Petersburg’da¹ yaşayan Müslüman nüfusun 8.000’e ulaşması, şehrin siyasi, sosyal ve kültürel hayatında Müslümanların aleyhine birtakım ihtiyaçların doğmasına neden olmuştur. Bu ihtiyaçlardan biri de şehirde Müslümanlar için bir ibadethanenin olmayışıydı.² Müslümanlar, zaman zaman ibadet yerlerinin eksikliği konusundaki sıkıntılarını dile getirerek sorunun çözümü için yerel yönetimlere başvuruda bulunsalar da uzun süre bu konuda olumlu bir sonuç alamamışlardır.³

Kaynaklarda, Petersburg’un Müslüman nüfusunun üç yüz yılı aşkın bir geçmişe sahip olduğuna ve şehrin kurulduğu ilk yıllardan itibaren Müslümanların buraya yerleşmeye başladığına dair güvenilir bilgiler bulunmaktadır.⁴ 18. yüzyılın başlarında şehirde yaşayan Müslüman nüfusun çoğunluğunu oluşturan Tatarlar ve Başkurtlar genellikle orduda hizmet etseler de, yüzyılın ortalarından itibaren Kafkasya, Orta Asya ve İmparatorluk’un diğer bölgelerinden buraya gelen⁵ (veya getirilen) Müslümanlar, zamanla toplumsal hayatın çeşitli sahalarında; ticaret, fabrika işleri, zanaatkarlık, özel hizmet sektörü ve kamu hizmetlerinde yer almaya başlamışlardır.⁶ Kaynaklarda, I. Petro’nun emriyle hem askerlerin hem de diğer meslek gruplarına mensup Müslümanların, kendi işlerinin yanı sıra şehrin çeşitli yerlerinde devam eden inşaat ve imar işlerinde çalıştıkları belirtilmektedir.⁷ Şehirde Müslüman nüfusun artmasıyla mescide olan ihtiyaç belirginleşmiş, bu dönemde siviller namazlarını tüccarların evlerinde,⁸ askerler ise kışlalarda kılmış, cuma, cenaze ve bayram namazları ise Müslüman mezarlıklarında eda edilmiştir.⁹ 18. yüzyılın sonunda, Alman asıllı bilim insanı ve gezgin I.G.

- 1 Temeli 27 Mayıs 1703’te Çar I. Petro tarafından atılan bu şehir, 1712’den 1918’e kadar Rus İmparatorluğu’na başkentlik yapmıştır. Şehir, tarih boyunca farklı isimlerle anılmıştır. 27 Mayıs 1703-31 Ağustos 1914 arasında “Petersburg”, 31 Ağustos 1914-26 Ocak 1924 arasında “Petrograd”, 26 Ocak 1924-6 Eylül 1991 arasında ise “Leningrad” olarak adlandırılmıştır. 6 Eylül 1991’den itibaren yeniden “Petersburg” adını almıştır.
- 2 Sinan Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları. (Yüksek Lisans tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2019), 78.
- 3 Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları, 78.
- 4 Almira Tagirdjanova, “İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga”, *Otkritie Sluşaniya İnstituta Peterburga*. *Ejegdnie Konferencii po Problemam Peterburgovedeniya*, (2016), 1-2; Kamil Ahmadeev, “İslam v Sankt-Peterburge v Naçale XXI Veka”, *İslam V Sovremennom Mire*, no. 3, (2019), 152; Almira Tagirdjanova, “Tatarı v Jizni Sankt-Peterburga i İstorii Sankt-Peterburgskogo Universiteta (XVIII–XXI vv.)”, *Aktualnie Problemi Mirovoy Politiki*, no.10, (2020), 570.
- 5 Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları, 78.
- 6 Tagirjanova, “İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga”, 1.
- 7 Renat Bekkin, “İstoriya Tataro-Musulmanskoy Obşiny Sovetskogo Petrograda–Leningrada (1917-1991 gg.). Po Materialam Gosudarstvennih i Çastnih Fotoarhivov”, *Gosudarstvo, Religiya, Cerkov v Rossii i za Rubejom*, no. 4, (2016), 123.
- 8 Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları, 78.
- 9 XIX. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar Petersburg’da yaşayan Müslümanların şehrin hangi semtinde ve hangi mezarlıkta defnedildikleri kesin olarak bilinmemektedir. Kaynaklarda, 1827 yılından önce vefat eden Müslümanların şehrin Vıborg tarafındaki Katolik mezarlığının bir bölümünde, Petropavlovskiy Kilisesi’nin arkasında ve benzeri yerlerde gömüldüğü belirtilmektedir. 13 Kasım 1826 tarihinde, Petersburg’da bulunan bir askerî alayın imamı olan Cihangir Hantemirov’un talebi üzerine, şehir yönetimi, şehir merkezine yaklaşık 3000 metre uzaklıkta bulunan Volkovo Nehri kıyısındaki Volkovo köyü yakınlarında Müslümanlar için bir mezarlık alanı tahsis etmiştir. Aslında, bu bölgede daha önceden bir Müslüman mezarlığının bulunduğu bilinmektedir. Küçük Kaynarca

George, İmparatorluk'un farklı bölgelerinden başkente gelip yerleşen Müslümanların mescit veya benzeri ibadethanelerinin olmamasının büyük zorluklara yol açtığını belirtmiştir.¹⁰

Petersburg'daki ilk mescidin 1822 yılında açıldığına dair bilgiler bulunmaktadır. Kaynaklara göre,¹¹ bu yapı üç odalı sade bir evden mescide dönüştürülmüş; büyük oda namaz kılmak, ikinci oda abdest almak, üçüncü oda ise din görevlisinin kullanımı için düzenlenmiştir.¹² Kayıtlarda, 1880-1890 yılları arasında şehirde üç evin daha mescide dönüştürüldüğü¹³ ve 1910 yılına kadar bu tür dört mescidin bulunduğu belirtilmektedir.¹⁴ Ayrıca, 1803 ve 1804 yıllarında Müslüman askerlerin ibadethane ihtiyacını karşılamak amacıyla Petersburg askerî yönetiminin mimarlar Luigi Ruska ve Andrey Voronihin'e iki farklı mescit binası projesi hazırlattığı, ancak bilinmeyen nedenlerle bu projelerin hayata geçirilmediği bildirilmektedir.¹⁵

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İmparatorluk'un başkentinde Müslümanların sayısındaki hızlı artış, şehirde Müslüman aydın zümresinin oluşmasını sağlamış,¹⁶ bu aydınlar Rusya'da kültürel ve siyasal hayatın liberalleşmesine katkıda bulunmuşlardır. Aynı zamanda, Müslümanların yaşadığı gündelik sorunları ve müstakil bir ibadethane ihtiyacını çeşitli platformlarda dile getirmişlerdir.¹⁷ 1880'li yıllara kadar mescit yapımına dair meseleler büyük

-
- Antlaşması ile sonuçlanan 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında esir alınan ve Petersburg'da vefat eden Türk askerlerin buraya defnedildiği kayıtlarda yer almaktadır. 1830'lu yıllara kadar "Türk Mezarlığı" olarak anılan bu mezarlık, zamanla "Tatar Mezarlığı" adını almıştır. 1841 yılından itibaren Petersburg'da yaşayan Farşlar da cenazelerini bu mezarlıkta defnetmeye başlamışlardır. Günümüzde Novo-Volkovskiy adını taşıyan bu mezarlık, 1940 yılında Petersburg Camisi'nin kapatılmasının ardından Müslümanların bayram ve cuma namazlarını burada kılmalarıyla daha da önem kazanmıştır. Novo-Volkovskiy Mezarlığı Avrupa'nın ayakta kalan en eski Müslüman mezarlıklarından biri olarak kabul edilmektedir. Bk. Bekkin, "İstoriya Tataro-Musulmanskoj Obşiny Sovetskogo Petrograda–Leningrada (1917-1991 gg.). Po Materialam Gosudarstvennih i Çastnih Fotoarhivov", 132-134; Renat Bekkin, "K Voprosu o Musulmanskom Kladbişe v Peterburge v XVIII v", *Vestnik Moskovskogo Universiteta. İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta*, no. 8/4, (2016), 18–30.
- 10 Bekkin, "İstoriya Tataro-Musulmanskoj Obşiny Sovetskogo Petrograda–Leningrada (1917-1991 gg.). Po Materialam Gosudarstvennih i Çastnih Fotoarhivov", 123.
- 11 Bekkin, "İstoriya Tataro-Musulmanskoj Obşiny Sovetskogo Petrograda–Leningrada (1917-1991 gg.). Po Materialam Gosudarstvennih i Çastnih Fotoarhivov", 123; Tagirjanova, "İz İstorii İslamskoj Obşiny Peterburga", 1; Renat Bekkin, "Musulmanskiy Peterburg Rubeja Vekov", *Jurnal. Antropologiya, İstoriya*, (2016), erişim 15 Mayıs 2023, <https://arzasmas.academy/mag/357-muslims>, 1-2.
- 12 Bekkin, "Musulmanskiy Peterburg Rubeja Vekov", 1.
- 13 Ju. N. Gladkij, K. Ju. Ejdemiller, "İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve", *Obşestvo. Sreda. Razvitie*, no. 2, (2018), 28.
- 14 Tagirjanova, "İz İstorii İslamskoj Obşiny Peterburga", 1.
- 15 Tagirjanova, "İz İstorii İslamskoj Obşiny Peterburga", 1; Gladkij, Ejdemiller, "İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve", 28.
- 16 Bekkin, "İstoriya Tataro-Musulmanskoj Obşiny Sovetskogo Petrograda–Leningrada (1917-1991 gg.). Po Materialam Gosudarstvennih i Çastnih Fotoarhivov", 123; Yasemin Mumcu Ay, Sırat-ı Mustakim ve Sebülür Reşad Dergilerinde Dış Türkler Meselesi Üzerine Bir Araştırma, (Yüksek Lisans tezi, Ege Üniversitesi 1994), 114.
- 17 Müslüman aydınlar, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Petersburg'un kültür hayatına aktif olarak katılmaya başlamışlardır. Bu aydınların çekirdek kadrosunu, Petersburg İmparatorluk Üniversitesi'nde görev yapan hocalar oluşturmaktaydı. Üniversitede çalışan ilk Müslüman hoca, Azerbaycanlı Mirza Cafer Topçubaşov'dur. Topçubaşov, 1811-1841 yılları arasında tam 30 yıl boyunca üniversitede dersler vermiş ve birçok Müslüman öğrencinin üst düzey uzman olarak yetişmesinde önemli bir rol oynamıştır. 1840 yılında, üniversitede görev yapması için davet edilen ve bir yıl sonra göreve başlayan Mısırlı ünlü bilgin Muhammed Ayyad Tantavi, Doğu

ölçüde yerel yönetimler nezdinde tartışılmışken,¹⁸ ilk defa 1882 yılında Orenburg Müftüsü Salim Giray Tevkelev,¹⁹ sorunun çözümü için Rusya İçişleri Bakanlığı'na somut teklifler içeren bir mektupla başvurarak mescit inşaatına izin verilmesini, inşaata nezaret edecek bir komitenin kurulmasını ve bağış toplamak için bir fon oluşturulmasını önermiştir. Ancak hükümet, Müslümanlara yönelik güvensizliği ve onların tek merkezde toplanma kaygısı nedeniyle bu müracaatı yanıtız bırakmıştır.²⁰

Dilleri Fakültesi'nin kurulmasına büyük katkı sağlamıştır. Yeni açılan bu fakültenin dekanlığına Azerbaycanlı Mirza Kazım Bey'in atanması, imparatorluğun farklı bölgelerinden birçok aydın buraya çalışmak için gelmesine vesile olmuştur. Zamanla, İbn Amin Aminov, Hüsaina Faizhanova, İsmail Abdikerimov, Muhammed Osmanov, Rıza Han Gulam, Ahmed Bey Hüseyin, Mirza Şafî Muhammed, Abdurrahman Şevket, İlyas Mirza Boraganski, Mirza Cafer, Mirza Piri Aslan Han, Mirza Hasan Tahirov ve Muhammed Âlim Abdullahov gibi birçok aydın, Petersburg Üniversitesi'nde görev alan Müslüman akademisyenlerin saflarına katılmıştır. 1848 yılında, Petersburg Üniversitesi'nin ilk Müslüman öğrencisi olan Mirza Cafer Topçubaşov'un yeğeni Ağa Bey Yadigarov, Doğu Dilleri Fakültesi'nden mezun olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, her yıl üç Müslüman öğrencinin üniversitede eğitim almasına izin verilmiştir. 30 Ekim 1905 tarihli manifestonun ardından, Müslümanlar yurttaşlık haklarından faydalanarak her yıl on altı öğrenciyi eğitim için Petersburg'a göndermiştir. Zamanla, çoğunluğu Azerbaycanlı olmak üzere yüzden fazla Müslüman öğrencinin Petersburg'daki üniversitelerde eğitim aldığı bilinmektedir. Bu öğrenciler arasında Orta Asya, Kafkasya, Polonya ve Litvanya'dan gelen Müslüman öğrenciler de bulunmaktadır. XX. yüzyılın başlarında, Devlet Duması'nın Müslüman fraksiyonunun üyeleri, imparatorluğun başkenti Petersburg'da ve Rusya'nın genelinde yaşayan Müslümanların sosyokültürel ve siyasal hayata katılımını desteklemiştir. Aynı zamanda, Petersburg Müslüman Hayriye Derneği'nin faaliyetleri ve Petersburg Camisi'nin inşasına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu çalışmalarda, Duma'nın Müslüman fraksiyonunun başkanlığına seçilen ve kendisi de bir avukat olan Ali Mardan Bey Topçubaşov (1863–1934) öne çıkan isimlerden biridir. Topçubaşov, 1889 yılında Petersburg Üniversitesi'nden doktorasını almış ve Müslüman toplumunun haklarını savunma konusunda önemli hizmetlerde bulunmuştur. Bk. İsmail Durmuş, Philip Charles Sadgrove, "Tantavi Muhammed Ayyad", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 39, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2010), 578-579; Tagirdjanova, "Tatari v Jizni Sankt-Peterburga i İstorii Sankt-Peterburgskogo Universiteta (XVIII–XXI vv.)", 570-573; Bekkin, "Musulmanskiy Peterburg Rubeja Vekov", 1.

18 1862 yılında, askerî alayın imamı Muhammed Âlim Hantemirov ve 1881 yılında Petersburg'daki camilerden birinin imamı Ataullah Bayezidov, şehirde müstakil bir cami binası inşa etmek için girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak, bu çabalar yerel idareler tarafından dikkate alınmadığından sonuçsuz kalmıştır. Bk. Gladkiy, Eydemiller, "İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve", 28; Tagirdjanova, "Tatari v Jizni Sankt-Peterburga i İstorii Sankt-Peterburgskogo Universiteta (XVIII–XXI vv.)", 571.

19 18. yüzyılın sonundan itibaren Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanların dini işleri, üç ana merkez tarafından yönetiliyordu: Tavrida, Orenburg ve Kafkasya. Tavrida Müslüman Dini İdaresi Simferopol'de (Akmescid), Orenburg Müslüman Dini İdaresi Ufa'da, Kafkasya Müslüman Dini İdaresi ise Tiflis'te (1872-1917) bulunuyordu. Bu dini idareler, devlet tarafından Müslüman din adamlarını kontrol etmek, İslami kuruluşların faaliyetlerini yönlendirmek ve Müslümanlar arasında devlet politikalarını desteklemek amacıyla kurulmuştu. Orenburg Müslüman Dini İdaresi, II. Katerina'nın emriyle 22 Eylül 1788 tarihinde; Tavrida Müslüman Dini İdaresi, 25 Ocak 1794 tarihinde; Kafkasya Müslüman Dini İdaresi ise Çar II. Aleksandr'ın imzaladığı kararnameyle 5 Nisan 1872 tarihinde kurulmuştur. Bu idareler, coğrafi olarak farklı bölgelerdeki Müslümanları yönetiyordu: Rusya'nın batı eyaletleri ve Kırım'daki camiler ile din adamları Tavrida Dini İdaresi'ne, Kafkaslar ve çevresindekiler Kafkasya Dini İdaresi'ne, imparatorluğun diğer bölgeleri ve Petersburg'dakiler ise Orenburg Dini İdaresi'ne bağlıydı. Orenburg Müftüsü, aynı zamanda Çarlık Rusya'sının baş müftüsü olarak görev yapmaktaydı. Bk. EE. Knjazeva vd. "Metodičeskoe Posobie po İspolneniju Zaprosov Genealogičeskogo Haraktera po Metriçeskim Knigam i Oformleniyu Arhivnih Spravok v Çentralnom Gosudarstvennom İstoričeskom Arhive Sankt-Peterburga" (2017), 112; Alper Alp, "Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi", *Akademik Bakış*, no. 7/13, (2013), 118-120; A. Ju. Habutdinov, "Orenburgskoe Magometanskoe Duhovnoe Sobranie Kak Osnovopolagayuşiy Obsenaçionalny İnstitut V 1788–1917", *Jurnal Mir İslama «Pax İslamica»* no. 1, (2010), 95-119; Kamal Abdulla vd., *Multikulturalizme Giriş* (Bakı: Şerq Qerb, 2019), 130.

20 Rus şehirlerinde cami yapımı sırasında birçok zorlukla karşılaşılırken, Müslüman nüfusun yoğun olduğu

Önceki başvuruları da göz önünde bulunduran hükümet, Müslümanların sorunlarıyla ilgilenmek adına 1898 yılında Petersburg’da Müslüman Hayriye Cemiyeti’nin²¹ kurulmasına izin vermiştir.²²

Çar Rusyası Hükümeti, 18. yüzyılın sonlarından itibaren başkentte bir mescit yapımı yönünde gelen taleplere ancak 20. yüzyılın başlarında olumlu yanıt vermiştir. Bu doğrultudaki ilk gelişme, 1906 yılında Çar II. Nikolay’ın, Müslümanların başkentte müstakil bir mescit binası inşa edebilmesi için bir arsa satın almalarına izin vermesiyle başlamıştır. 28 Mayıs 1906’da inşaat çalışmalarını denetlemek amacıyla Petersburg Müslüman Hayriye Cemiyeti bünyesinde,

şehirlerde kiliseler, hükümet yetkililerinin aldığı kararlar doğrultusunda hızlı bir şekilde inşa edilmiştir. Örneğin, 1893 yılında Bakü’de yaşayan 21.744 Rus Ortodoks tebaa için 25 mabet ve Hristiyan teşkilatı bulunuyordu. Bu yapıların büyük çoğunluğu, Rus yönetiminin desteğiyle inşa edilmiştir. Bir diğer örnek, 1879 yılında Bakü valisi Valerian Pozen’in, şehrin artan Rus nüfusu için ibadet yerlerinin eksikliği konusunda endişelerini dile getirerek Bakü’de ikinci büyük bir kilisenin yapılmasını önermesidir. Bu teklif, Yüksek Dini Konsey (Sinod) tarafından desteklenmiştir. Yüksek Dini Konsey, kilisenin 1859 yılında Persidskaya Caddesi’nde (günümüzde Muhtarov Caddesi) bulunan ve terk edilmiş bir Müslüman mezarlığının yıkılmasıyla elde edilen geniş bir araziye inşa edilmesini önermiştir. Ancak, Bakü’nün Müslüman halkı bu talebe sıcak bakmamıştır. Müslüman önderler, kentten en güzel yerlerinde (Şamahı yolu üzerindeki Gar’ın yanında, günümüzdeki Fevvaler bağında vb.) kilise için alternatif araziler teklif etmişlerdir. Ancak, bu öneriler Rus makamlarınca reddedilmiş ve Müslümanlar, kilisenin mezarlık üzerine inşa edilmesini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bu anlaşmazlık, 10 yıl sürmüş ve 10 Temmuz 1886 tarihinde Çar III. Aleksandr’ın arazinin kiliseye devrini onaylamasıyla son bulmuştur. Çar III. Aleksandr, 8 Ekim 1888 tarihinde ailesiyle birlikte (geleceğin imparatoru II. Nikolay da dâhil olmak üzere) Bakü’ye gelerek kilisenin temel atma törenine katılmıştır. Kaynaklarda, Çar’ın iki keşişle birlikte kilisenin temeli için kazılmış çukura indiği, külünk ve mala kullanarak ilk tuğlaların konacağı yeri elleriyle hazırladığı anlatılır. Keşişler, her biri altından yapılmış küçük tuğlaları dualar okuyarak Çar’a vermiş, Çar da bu tuğlaları sincap derisinden yapılmış kürküne silerek temele yerleştirmiştir. Törene, Bakü’nün Müslüman, Hristiyan ve Yahudi cemaatlerinin seçilmiş yetkilileri katılmıştır. Hacı Zeynalabidin Tağıyev ve diğer Bakü milyonerleri, kilisenin temelini konması için yüklü miktarda altın, gümüş ve bakır bağışlamışlardır. Bu değerli madenler, afet durumunda kilisenin yeniden inşa edilmesi için temele yerleştirilmiştir. Temel atma töreninden sonra düzenlenen ziyafette, Çar III. Aleksandr kilisenin zamanında ve yüksek kalitede tamamlanması talimatını vermiştir. Ancak, inşaatın bütçesi kısa sürede tükenmiş ve Bakü sakinleri inşaatın devam etmesi için 200.000 manat bağışta bulunmuşlardır. Bu miktarın %75’i, Hacı Zeynalabidin Tağıyev’in 10.000 manatlık bağışı da dâhil olmak üzere, Müslümanlar tarafından karşılanmıştır. Ayrıca, Bakü’deki Yahudi cemaati de 10.000 manat bağışlamıştır. Kendi döneminde Güney Kafkasya’nın en büyük Ortodoks kilisesi olan Aleksandr Nevskiy Kilisesi (halk arasında “Kızılı Kilise” olarak bilinir), 1898 yılında tamamlanmıştır. Ancak, 1936 yılında Stalin yönetimindeki Sovyet hükümeti tarafından patlatılarak yıkılmıştır. Bk. Mövlud Süleymanlı, *Azerbaycan Milyoncuları: Hacı Zeynalabidin Tağıyev*. (Bakı: Gençlik, 1996), 67; Abdulla vd., *Multikulturalizme Giriş* 97.

21 1898 yılında, Azerbaycanlı işadımı ve hayırsever Hacı Zeynalabidin Tağıyev’in girişimiyle Petersburg’da Müslüman Hayriye Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyet, kısa sürede üye sayısını iki yüze ulaştırmıştır. Cemiyetin üyeleri arasında Azerbaycanlı milyonerler Hacı Zeynalabidin Tağıyev ve eşi Sona Hanım, Şemsi Asadullayev, Musa Nagiyev, Doktor Abdülhalik Ahundov, Rus-Tatar okulu müdürü Hüseyin Abidin Ganiyev, Allahyar Bey Zulghadarov, Kazak sultanları Velihanov kardeşler ve Şeyh Şamil’in torunu Zahit Şamil gibi önemli isimler bulunmaktaydı. Bununla birlikte, Buhara Emirleri Seyit Abdul Ahad Han ve Seyit Âlim Han ile Hiva Hanları II. Muhammed Rahim Han ve İsfendiyar Han da cemiyetin fahri üyeleri olarak seçilmişlerdir. Hacı Zeynalabidin Tağıyev, Petersburg Müslüman Hayriye Cemiyeti binasının yapımı için 11 bin ruble para yardımında bulunmuştur. Bk. Gladkiy, Eydemiller, “İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve”, 29; Süleymanlı, *Azerbaycan Milyoncuları: Hacı Zeynalabidin Tağıyev*, 67.

22 Gladkiy, Eydemiller, “İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve”, 28; Tagirjanova, “İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga”, 1.

Rus Genelkurmayı'nda görevli Tatar asıllı subay Abdülaziz Devletşin'in²³ başkanlığında "Yirmilik" adlı özel bir komite kurulmuş ve bu süreç hızlandırılmıştır.²⁴ Çar II. Nikolay, 18 Temmuz 1906 tarihli emriyle Petersburglu Müslümanlara, İmparatorluk sınırları içinde yaşayan Müslümanlardan²⁵ 10 yıl boyunca toplam 750.000 ruble bağış toplama izni vermiştir.²⁶ Bu kararların alınmasında, ülkede yaşanan inkılaplar, İmparatorluk içindeki demokratikleşme sürecinin ilk kıvılcımları ve 17 Nisan 1905 tarihli "Din Özgürlüğü" ile 30 Ekim 1905 tarihli "Yurttaşlık Hakları" manifestolarının büyük etkisi olmuştur.²⁷

Kaynaklara göre, cami yapımı için milliyeti ne olursa olsun İmparatorluk sınırları içinde yaşayan Müslümanlar kısa sürede yaklaşık 300.000 ruble bağış toplamışlardır. Caminin arazisi, "Yirmilik" komitesinin onayıyla 1907 yılında Gronverksky Bulvarı ile Konnoy Bulvarı'nın kesiştiği noktada,²⁸ Buhara Emiri Seyit Mir Abdul Ahad Han'ın bağışladığı 312.000 ruble

- 23 Abdülaziz Devletşin, 20 Temmuz 1861 yılında Orenburg vilayetinin Birk bölgesinde doğmuş ve 1920 yılının Şubat ayında Moskova'da vefat etmiştir. Çarlık Ordusu'nda hizmet eden Tatar asıllı bir yarbayın oğlu olan Devletşin, ilk eğitimini Müslüman olan ailesinden almıştır. Askerî kariyerine 20 Ağustos 1880 yılında Birinci Pavlov Askerî Okulu'nda öğrenci olarak başlamıştır. 7 Ağustos 1882 yılında Moskova Askerî Bölgesi'nin İkinci Yedek Topçu Tugayı'nda teğmenliğe terfi eden Devletşin, tam dört yıl sonra Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi'nde subaylar için düzenlenen Şark Dilleri Kursu'na kaydolmuş ve 1890 yılında buradan mezun olmuştur. 2 Ağustos 1890 yılından itibaren Hazar Ötesi vilayet birlikleri komutanlığının emrine verilmiş, 9 Ağustos 1890'dan 6 Mart 1898'e kadar Krasnovodsk bölgesinde icra memuru olarak görev yapmış, ardından İran sınırındaki Kara Kalinsk mevkiinde sınır muhafızlığında komiser vekili olmuştur. 30 Ağustos 1893 yılında kaptanlığa terfi eden Devletşin, 1898 yılında "hacı kisvesi" altında keşif amacıyla Hicaz'a gönderilmiştir. 14 Mayıs 1899 yılında yüzbaşılığa terfi ederek Genelkurmay Başkanlığı'nın emrine verilmiş, 26 Şubat 1904 yılında ise yarbaylığa yükselmiştir. 23 Haziran 1907 yılında Genelkurmay Başkanlığı'nın Asya Dairesi'ne kâtip yardımcısı olarak atanan Devletşin, 6 Aralık 1907 yılında albaylığa terfi etmiş ve 10 Eylül 1910 yılında Asya Dairesi'ne kâtip olarak tayin edilmiştir. 6 Aralık 1913 yılında tümgeneralliğe terfi eden Devletşin, bir sonraki görev yeri olan Türkistan Geçici Hükümeti'nde 1917 yılının Nisan-Ağustos ayları arasında görev yapmıştır. Ancak, bu görevi bir yılı tamamlamadan Petersburg'a çağırılmış ve Genelkurmay Başkanlığı'nın Asya Dairesi Başkanlığı'na atanmıştır. Sovyet hakimiyetinin ilk yıllarında Kızıl Ordu'nun ana karargâhında görev alan Devletşin, 1919 yılında Genelkurmay Akademisi'nde Doğu Şubesi'ni kurmuş ve ülkenin doğu bölgelerinde görev yapacak subaylara, ayrıca yurtdışında istihbarat faaliyetleri yürütecek personellere dersler vermiştir. Abdülaziz Devletşin, Sovyet döneminde fikirlerinin tam olarak hayata geçtiği yıllarda Moskova'da vefat etmiştir. Türkçe ve Arapça bilen, siyasi ve İslami konularda araştırmalar yapan Abdülaziz Devletşin, özellikle Hicaz'dan döndükten sonra seyahati sırasında haccın sıhhi ve siyasi boyutları hakkında yazdığı günlüğü bir rapor haline getirerek Çar II. Nikolay'a sunmuştur. Bu eser, dönemin önemli bir belgesi olarak kabul edilmektedir. Bk. Melikşah Arslan, "Rus Seraskeriyesi'nden Abdülaziz Devletşin'in Me'mûren Hicaz'a 1898 Yılında Seyahati: Rusya Müslümanları, Hac ve Pan-İslamizm", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, no. 13/1, (2016), 51–80.
- 24 Tagirjanova, "İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga", 2; Gladkiy, Eydemiller, "İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve", 28; Arslan, "Rus Seraskeriyesi'nden Abdülaziz Devletşin'in Me'mûren Hicaz'a 1898 Yılında Seyahati, 62; Bekkin, "Musulmanskiy Peterburg Rubeja Vekov", 2.
- 25 Rus Çarlığı'nın en büyük endişelerinden biri, "ittihad-ı İslam" (İslam birliği) düşüncesiydi. Bu nedenle, yardımların yalnızca imparatorluk sınırları içinde yaşayan Müslümanlardan toplanması kararlaştırılmıştır. Bk. Ay, Sırat-ı Mustakim ve Sebül'r Reşad Dergilerinde Dış Türkler Meselesi Üzerine Bir Araştırma, 42-50, 83, 135; Azmi Özcan, "İttihad-i İslâm", *İslâm Ansiklopedisi*, c 23, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2001), 470-475.
- 26 Tagirjanova, "İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga", 2; Gladkiy, Eydemiller, "İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve", 29; Bekkin, "Musulmanskiy Peterburg Rubeja Vekov", 2.
- 27 Gladkiy, Eydemiller, "İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve", 28.
- 28 EE. Knjazeva vd. "Metodiçeskoe Posobie po İspolneniju Zaprosov Genealogičeskogo Haraktera po Metriçeskim Knigam i Oformleniyu Arhivnih Spravok v Çentralnom Gosudarstvennom İstoričeskom Arhive Sankt-Peterburga" (2017), 112, 115.

karşılığında satın alınmıştır.²⁹ Şahin, Sırat-ı Müstakim dergisinde yayımlanan “Petersburg’da Cami-i Şerif İnşası”³⁰ başlıklı makaleye dayanarak, Buhara Emiri’nin Petersburg’da cami inşasını kendisine bir vazife edindiğini ve 1903 yılında gerekli arsayı 300.000 rubleye satın alarak Müslüman cemaatine hediye ettiğini belirtmektedir.³¹

Arazinin satın alınmasının ardından “Yirmilik” adlı komite, Zodchiy (Mimar) dergisinde cami için bir proje yarışması düzenlendiğini duyurmuştur.³² Yarışmaya 35’i başkentten, 10’u diğer illerden olmak üzere toplamda 45 proje katılmış, bu projeler incelendikten sonra sonuçlar Zodchiy dergisinin 1908 yılı Nisan sayısında yayımlanmıştır.³³ Buhara Emiri Seyit Mir Abdul Ahad Han’ın katkılarıyla “Yirmilik” adlı komite, mühendis Nikolay Vasilyev’in sunduğu ve “Timur” adını verdiği projeyi başarılı bulmuştur.³⁴ Ancak, Polonyalı Müslüman mimar Stepan Kriçinsky ve kıdemli mimar Aleksandr İvanoviç von Hohen’in katkılarıyla projenin son hâlinin hazırlanmasına karar verilmiştir.³⁵ Orta Çağ Türkistan mimarisine uygun olarak tasarlanan projenin son hâlinde, 1405 yılında Semerkant’ta inşa edilen ve Emir Timur’un mezarının bulunduğu Gur-i Emir Külliyesi örnek alınmıştır. Caminin süslemelerinde ise Şah-ı Zinde Türbesi’nden esinlenilmiştir.³⁶ Avrupa mimarisinden bazı eklemelerle inşasına başlanan caminin yapımında, Orta Asya’dan gelen birçok inşaat ve çini ustasının çalıştığı bilinmektedir.³⁷

Caminin inşasına başlamak için gerekli maddi destek sağlandıktan sonra, Çar II. Nikolay’ın izniyle temel kazılarına başlanmıştır. 1909 yılının Temmuz-Kasım ayları arasında caminin

29 Buhara Emiri Seyit Mir Abdul Ahad Han, Petersburg Camisi’ne yaptığı çok sayıda katkı ve hizmetler nedeniyle bu caminin hamisi olarak kabul edilmiştir. Tarihi kayıtlarda, caminin inşasına en büyük maddi desteği sağlayan kişinin Seyit Mir Abdul Ahad Han olduğu belirtilmektedir. Kaynaklar, onun henüz Buhara Emiri olmadığı dönemde, 1881 yılında III. Aleksandr’ın (1881-1894) taç giyme törenine katılırken, Petersburg’da bir cami inşa edilmesi için izin istediğini, ancak bu talebinin o dönemde kabul görmediğini aktarmaktadır. 1904 yılında Buhara Emiri olarak Rusya’ya gerçekleştirdiği ziyarette, Seyit Mir Abdul Ahad Han, Petersburg Müslüman Hayriye Cemiyeti üyelerinin talebi doğrultusunda Çar II. Nikolay ile görüşmesinde bu konuyu yeniden gündeme getirmiş ve Çar bu kez olumlu yanıt vermiştir. Caminin inşası için gerekli iznin alınması, çalışmaların organize edilmesi, komitenin yönlendirilmesi, yapı malzemelerinin temini ve caminin açılışı gibi süreçlerde, Seyit Mir Abdul Ahad Han ve oğlu Seyit Mir Muhammed Âlim Han’ın önemli katkıları olmuştur. Örneğin, Seyit Mir Abdul Ahad Han, arsanın satın alınması için maddi yardımında bulunmanın yanı sıra, camiye 15.000 ruble bağışlamıştır. Oğlu Seyit Mir Muhammed Âlim Han ise caminin ana salonu için el dokuması Tebriz halısı ve diğer odalar için 400 metrekairelik halı bağışında bulunmuştur. Bu nedenle, Petersburg Camisi, Buhara hükümdarları tarafından yaptırılan bir cami olarak da anılmaktadır. Ne var ki, 1924 yılında camide bulunan avizeler, fenerler, mobilyalar ve halıların bir kısmına el konulmuş ve bu eşyalar antika olarak satılmıştır. Bu durum, caminin tarihi ve kültürel mirası açısından büyük bir kayıp olarak değerlendirilmektedir. Bk. Tagirjanova, “İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga”, 1-2; Hakikat Gazetesi, 1910, no. 29, 1; Bekkin, “Musulmanskiy Peterburg Rubeja Vekov”, 2.

30 Sırat-ı Müstakim, 18 Şubat 1325, c. III, no. 78, 421. (3 Mart 1910)

31 Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları, 79.

32 Tagirjanova, “İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga”, 2.

33 Bekkin, “Musulmanskiy Peterburg Rubeja Vekov”, 2.

34 Tagirjanova, “İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga”, 2; Gladkiy, Eydemiller, “İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve”, 29.

35 Tagirjanova, “İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga”, 2; Bekkin, “Musulmanskiy Peterburg Rubeja Vekov”, 2.

36 Gladkiy, Eydemiller, “İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve”, 29.

37 Bekkin Renat, “Sobornaya Meçet Sankt-Peterburga v Fotografiyah i Otkritkah”, Tehlikedeki Diller Dergisi, no. 11/19, (2021), 338.

zemini kazılmış ve temel atma töreni için hazırlıklar yapılmıştır.³⁸ Seyit Mir Abdul Ahad Han'ın saltanatının 25. yılı (1886-1910) dolayısıyla 3 Şubat 1910 tarihinde temel atma töreni gerçekleştirilmiştir.³⁹

Şahin'e göre, temel atma töreni için ilk olarak Osmanlı padişahı V. Mehmed'in⁴⁰ Petersburg'u ziyaret etmesinin beklenmesi planlanmıştır. Ancak bu durum gecikmeye sebep olabileceğinden, törene Seyit Mir Abdul Ahad Han davet edilmiştir. Sonuç olarak, Abdul Ahad Han'ın tahta çıkışının 25. yılına denk gelen 16 Şubat 1910 tarihinde temel atma töreninin yapılmasına karar verilmiştir.⁴¹ Caminin inşaat süreci, açılış töreni ve sonraki dönemlerdeki gelişmeler, dönemin basın-yayın organlarında geniş yer bulmuş ve Müslüman toplumunun dayanışmasını gözler önüne sermiştir.

Açılış, inşaat tamamen tamamlanmadan önce, Romanovlar Hanedanı'nın 300. yıldönümü münasebetiyle 21 Şubat 1913 tarihinde gerçekleştirilmiştir.⁴² Ancak cami, iç süslemeleri, dekorasyonu ve hat yazılarının tamamlanmasının ardından, 30 Nisan 1920'de⁴³ Ramazan ayında Müslümanların kullanımına açılmıştır.⁴⁴ 1913 yılında düzenlenen açılış törenine Buhara Emiri'nin vefatı nedeniyle oğlu Seyit Mir Muhammed Âlim Han ile Hiva Hanı Seyit İsfendiyar Bahadır Han da katılmıştır. "Tatar Camisi"⁴⁵ veya "Mavi Cami" olarak bilinen "Petersburg Camisi", o dönem Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanların ortak çabalarının bir ürünü olarak kabul edilmektedir.

Aynı zamanda, 5.000 Müslümanın ibadet edebildiği "Petersburg Camisi", hâlen milliyeti ne olursa olsun şehirde yaşayan tüm Müslümanların ibadet ve dayanışma merkezlerinden biri olmaya devam etmektedir.⁴⁶ 49 metre yüksekliğindeki iki minaresi ve 39 metre yüksekliğindeki kubbesiyle kendi döneminde Avrupa'nın en büyük camilerinden biri olarak inşa edilen bu

38 Gladkiy, Eydemiller, "İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve", 29.

39 Tagirjanova, "İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga", 2; Bekkin, "Musulmanskij Peterburg Rubeja Vekov", 2; Gladkiy, Eydemiller, "İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve", 29.

40 Kayıtlarda, Petersburg Camisi'nin Osmanlı Devleti tarafından büyük önemsendiği belirtilmektedir. Osmanlı Padişahı V. Mehmet Reşad, camiye serilmek üzere özenle hazırlanmış bir halı göndermiş ve bu halı, düzenlenen bir merasimle camiye serilmiştir. Bk. Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları, 79; 278.

41 Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları, 79.

42 Tagirjanova, "İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga", 2; Bekkin, "Sobornaya Meçet Sankt-Peterburga v Fotografiiyah i Otkritkah", 338; Bekkin, "Musulmanskij Peterburg Rubeja Vekov", 2.

43 Tagirjanova, "İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga", 2.

44 Bekkin, "Sobornaya Meçet Sankt-Peterburga v Fotografiiyah i Otkritkah", 338.

45 Petersburg'un kurulduğu ilk yıllardan itibaren şehirde yaşayan Müslümanların demografik yapısının homojen olmadığı, Tatarların diğer Müslüman halklara kıyasla daha kalabalık olduğu bilinmektedir. Elde edilen verilere göre, 1910 yılında Petersburg'da şehir nüfusunun yaklaşık %0,4'ünü oluşturan 7,3 bin Tatar yaşıyordu. Başka bir istatistiğe göre, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Tatarlar, şehrin Müslüman nüfusunun %93'ünü oluşturuyordu. Tatarların yanı sıra imparatorluğun diğer bölgelerinden; Orta Asya, Kafkasya gibi yerlerden gelen çok sayıda Müslüman da Petersburg'u yurt edinmişti. Ancak 1980'lerin sonlarına kadar şehrin Müslüman nüfusu için "Tatar" ve "Müslüman" kelimeleri birbirinin yerine kullanılmıştır. Bk. Bekkin, "İstoriya Tataro-Musulmanskoy Obşiny Sovetskogo Petrograda-Leningrada (1917-1991 gg.). Po Materialam Gosudarstvennih i Çastnih Fotoarhivov", 124; Tagirdjanova, "Tatarı v Jizni Sankt-Peterburga i İstorii Sankt-Peterburgskogo Universiteta (XVIII-XXI vv.)", 570.

46 Ahmadeev, "İslam v Sankt- Peterburge v Naçale XXI Veka", 155.

ibadethane, Sovyet yönetiminin ilk yıllarından itibaren kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. 1920 yılından itibaren şehrin parti örgütü, devlet kurumları ve çeşitli sosyal hizmet teşkilatları caminin kapatılması yönünde girişimlerde bulunmuştur.⁴⁷ Ancak 1930'lara kadar bu girişimler yalnızca sözde kalmıştır. Müslümanları camiden uzaklaştırmak amacıyla özellikle Tatar gençleri ön plana çıkarılmış, parti teşkilatı tarafından onların dini faaliyetlerini azaltmak ve dini cemaatleri ortadan kaldırmak amacıyla din karşıtı propagandalar yoğunlaştırılmıştır. 2 Mart 1930 tarihinde bazı Tatarlar, Doğu Halkları Maarif Evi'nde, Dine Karşı Mücadele Komitesi'nin üyeleriyle acil bir toplantı yaparak caminin kapatılmasını parti yönetiminden talep etmiştir. Ancak yeterli kanıt bulunamadığı için bu talep reddedilmiştir. Toplantı tutanaklarında, Petersburg Camisi'nin ilk imam hatibi Musa Carullah Bigiyev'in⁴⁸ caminin kapatılmasına

47 Renat Bekkin, "Musulmanskiy Meçet, Kak Zdanie Kul'ta -Zakrit...Sobornaya Meçet Leningrada v 1932-1940 gg.," *Minbar: Islamic Studies*, no. 14/3, (2021), 532.

48 Aslen Kazan Türkü olan Musa Carullah Bigiyev, Rusya'nın güneyindeki Penza vilayetine bağlı Çembar kazasının (günümüzde Penza bölgesi Kamenskiy ilçesi) Kikino köyünden olan ve 1873 yılında Rostov-na-Donu şehrine taşınan Molla Carullah'ın oğludur. Musa Bigiyev'in 25 Aralık 1873'te bu göç sırasında Rostov-na-Donu yakınlarındaki Novoçerkassk şehrinde doğduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte, bazı kaynaklarda doğum tarihi 1875 olarak gösterilirken, 25 Aralık 1873'te Kikino köyünde doğduğunu belirten kaynaklar da mevcuttur. Babası Molla Carullah, zengin bir köylü olmasının yanı sıra din eğitimi ve Rusça bilgisi nedeniyle Don vilayetine ahunt (din görevlisi) olarak atanmıştır. Bazı kaynaklara göre, aile bu sebeple Kikino'dan Rostov'a taşınmıştır. Musa Bigiyev'in yetişmesinde önemli bir rol oynayan annesi Fatima Damolla, Habibullah Hazret'in kızıdır. İlköğrenimine 11 yaşında Rostov'daki Rus Teknik Lisesi'nde başlayan Bigiyev, bir süre mahallî medreselerde din eğitimi almış, ardından dinî eğitimini ilerletmek amacıyla 15 yaşında Kazan'a gitmiş ve Göl Boyu Medresesi'nde eğitimine devam etmiştir. 1898 yılında yüksek din eğitimi almak için Buhara'ya giden Bigiyev, burada yenilikçi fikirleriyle tanınan İkrâm Efendi ve İvaz Efendi'den fıkıh ve felsefe, Şerif Efendi'den ise matematik ve astronomi dersleri almıştır. Öğrenimi sırasında Rusça bilmeyen öğretmenleri için bazı kitapları Türkçeye tercüme etmiştir. Eğitimini ilerletmek için Rostov'a dönen Bigiyev, üniversitede yüksek eğitim almak istemiş, ancak üniversiteye kabul edilmeyince Mühendis Okulu'nda okumak için İstanbul'a gitmiştir. İslami ilimlere olan ilgisi nedeniyle Mühendis Okulu'ndan ayrılarak Mısır'daki El-Ezher Üniversitesi'nde dinî eğitim almak için Kahire'ye gitmiş, ancak bir süre sonra buradaki eğitimini de bırakarak bağımsız olarak "İslam Tarihi", "Kur'an", "fıkıh" ve "hadis" gibi dinî konularda araştırmalara başlamıştır. Kahire'de üç yıl kaldıktan sonra Mekke ve Medine'ye giden Bigiyev, burada iki yıl boyunca dinî konularda araştırmalar yapmıştır. Hicaz'dan Hindistan'a geçen Bigiyev, altı ay boyunca Diyubend İslam Üniversitesi'nde araştırmalarda bulunmuş ve ardından tekrar Kahire'ye dönmüştür. Üç yıl sonra Beyrut'a, oradan da Şam'a geçen Bigiyev, Müslüman ülkeleri kapsayan on bir yıllık uzun yolculuğunu 1904 yılında tamamlayarak anavatanına dönmüştür. Aynı yıl Petersburg'a taşınan Bigiyev, buradaki İmparatorluk Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ndeki derslere gönüllü olarak katılmıştır. Arkadaşı Abdürreşid İbrahim'in "Ülfet" ("Geçim") ve "et-Tilmiz" adlı gazetelerinin yanı sıra "el-İslâh" ve "Asrû'l-cedîd" gibi yenilikçi gazetelerde, Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetleri, insan hakları, mektep ve medreselerin ıslahı gibi konularda yazılar yayımlamıştır. 1905 yılından itibaren Petersburg'a yaşayan Türk asıllı aydınların siyasi faaliyetlerine katılan Bigiyev, kısa sürede Müslümanlar arasında nüfuzunu artırmış ve Rusya Müslüman Kongreleri'nde önemli görevler üstlenmiştir. 1905 yılında Kemaliye Medresesi'nin kurucusu Muhammed Zakir Kamalov'un kızı ve Kahire'de tanıştığı Şevket Kemal'in kız kardeşi Esmâ Aliye Hanım'la evlenmiştir. 1909 yılının sonlarında Orenburg'a giden Bigiyev, kısa bir süre Hüseyiniye Medresesi'nde öğretmenlik yapmıştır. Ancak "Rahmet-i İlahiye" adlı makalesinin Şûra dergisinde yayımlanması üzerine "kadimci" âlimlerin sert eleştirilerine maruz kalmış ve 1910 yılında medreseden ayrılarak Petersburg'a dönmüştür. Bu dönemden itibaren yazılarında Musa Carullah imzasını kullanan âlimin, Kur'an-ı Kerim'i Tatar Türkçesine tercüme etmeye başladığı, ancak 1912 yılında tamamladığı bu tercüme yayımlanmadığı bilinmektedir. 1913 yılında Petersburg'da Emanet Matbaası'nı kuran Bigiyev, Muhammed Ayaz İshak İdilli ile birlikte "İl" adlı gazeteyi çıkarmaya başlamıştır. 3 Mart 1917'de ise Petersburg Camisi'ne imam-hatib olarak atanmıştır. Sovyet Dönemi'nde Petrograd Müslümanları arasında saygın bir kişilik olarak kabul gören Musa Carullah Bigiyev, 1920 yılında camideki

karşı aktif propaganda yaptığı ve bu nedenle ibadethanenin bir an önce kapatılması gerektiği vurgulanmıştır.⁴⁹

Kaynaklara göre, bu tarihten itibaren şehir mahkemesi de Müslümanlara karşı çeşitli ceza davaları açmış ve onları dinden uzaklaştırmak amacıyla baskı yöntemleri uygulamaya başlamıştır. Bu nedenle 1930 yılından itibaren SSCB'den birçok düşünür, ilahiyatçı ve Müslüman aile yabancı ülkelere göç etmek zorunda kalmıştır. Musa Carullah Bigiyev'in yurt dışına kaçmasının

görevinden ayrılarak ilmi ve kültürel faaliyetlerde bulunmak için Buhara'ya gitmiş, Bolşevik işgali sırasında Orta Asya'da yaşanan felaketlere tanıklık etmiştir. 1921 yılında Taşkent'te SSCB aleyhine propaganda yaptığı gerekçesiyle tutuklanan Bigiyev, on bir ay hapis cezasına çarptırılmış, serbest kaldıktan sonra Leningrad'a dönerek çalışmalarına Leningrad Camisi'nde devam etmiştir. 1923 yılında Hindistan'da düzenlenen bir konferansa katılmak üzere Petrograd'dan Moskova'ya gelen Bigiyev, Berlin'de yayımlanan "İslam Milletlerine" adlı eseri nedeniyle SSCB Hükümeti tarafından tutuklanmış ve üç ay hapis cezası almıştır. Dünya kamuoyunda büyük tepkiye neden olan bu tutuklama, Batı'dan ve Türkiye'den gelen şiddetli protestolar sonucunda Sovyet hükümetini geri adım atmaya zorlamış ve Bigiyev üç yıllığına Moskova'ya sürgüne gönderilmiştir. 1924-1926 yılları arasında Moskova'daki Tarihi Cami'de "İslam'ın Temelleri" dersleri veren Bigiyev, 1926 yılında Mekke'de düzenlenen Dünya Müslümanları Kongresi'ne katılmıştır. Kongrenin ardından hükümet yetkilileriyle görüşmek üzere Ankara'ya, daha sonra da Hilafet Kongresi'ne katılmak için Kahire'ye gitmiştir. 1927 yılında hacca giden Bigiyev, ardından İkinci Hilafet Kongresi'ne katılmak üzere Kudüs'e gitmiştir. 1930 yılında SSCB'de Müslüman âlimlere yönelik baskıların artması üzerine eşi ve altı çocuğunu Leningrad'da bırakarak Finlandiya üzerinden yurtdışına kaçma planını değiştirmiş ve SSCB-Çin sınırından geçerek Doğu Türkistan'ın Kaşgar eyaletine, oradan Afganistan ve Hindistan'a, ardından da Mısır'a gitmiştir. 1932 yılında I. Türk Tarihi Kongresi'ne katılan Bigiyev, 1933 yılında Berlin'e giderek Arap harfli bir matbaa kurmuş ve burada bazı eserlerini yayımlamıştır. 1934 yılında Finlandiya üzerinden İran, Irak ve Hindistan'a giderek buradaki dinler ve kültürler üzerine araştırmalar yapmış, 1935 yılında Türkiye'ye gelmiş ve ardından Kahire'ye gitmiştir. 1937 yılında Hindistan, Çin, Java ve Sumatra'ya seyahat eden Bigiyev, 1938 yılında bir süre Japonya'da bulunmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle tekrar Hindistan'a dönen Bigiyev, 1939 yılının sonunda Afganistan'a gitmiş, ardından yeniden Hindistan'a dönmüştür. Japon yanlısı olduğu gerekçesiyle İngilizler tarafından tutuklanan Bigiyev, bir buçuk yıl Peşaver'de hapis yatmış, Bopal şehrinin hükümdarı Muhammed Hamdullah'ın desteğiyle serbest bırakılmış, ancak 1945 yılına kadar bu şehirde gözetim altında tutulmuştur. 1944-1946 yılları, Bigiyev'in çalışmalarının en verimli dönemi olmuştur. Bu yıllarda 10 eserini yayımlayan Bigiyev, kitaplarının gelirinin bir kısmını Bombay'daki göçmen çocukların eğitim gördüğü medreseye bağışlamıştır. 1946 yılında Delhi ve Bombay'da bir süre kalan Bigiyev, sağlık sorunları nedeniyle 1947 yılında Mısır'a gitmiştir. Kısmen iyileşmesinin ardından Rusya'ya dönmek için İstanbul'a gelen Bigiyev, 1947-1948 kış aylarını burada geçirmiştir. Kendisine Türk vatandaşlığı teklif edilmesine rağmen, İstanbul'un havasının sağlığına iyi gelmemesi nedeniyle tekrar Kahire'ye dönmüştür. 25 Ekim 1949'da, on dokuz yıldır görmediği ailesine kavuşmadan Kahire'de vefat eden Bigiyev, Afife'deki Hıdiviye Mezarlığı'na defnedilmiştir. Musa Carullah Bigiyev Türk-İslâm kültür tarihinde kendi yolunu belirleyen önemli aydınlardan biridir. Yüz yirmi kadar eseri bulunan Bigiyev'in eserlerinin temel konularını "Kur'an", "fıkıh", "hadis", "sünnet anlayışı", "İslam tarihi", "fikir ve düşünce özgürlüğü", "mantık", "insan, özellikle kadın hakları", "eğitimde reformlar" vb. teşkil eder. Yenilikçi, ancak öncekilerin düşüncelerini reddetmeyen Bigiyev Rusya Müslümanları arasında önemli bir aydın olarak kabul edilir. Zaman zaman görüşleri eleştirilmiş olsa da düşüncelerinin doğruluğuna inanan bu bilim adamı özellikle okul ve medreselerde ciddi reformlara ihtiyacın olduğundan bahseder. Ezber ve taklidi bir eğitim sisteminin değil yenilikçi, topluma hizmet eden faydalı konuların, dini ilimlerle yanı sıra medreselerde tarih, matematik vb. derslerin de tedrisinin gerekliliğine inanmıştır. Bk. Ahmet Kanlıdere, "Musa Carullah". *İslâm Ansiklopedisi*, no. 31, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2020), 214-216; Hamdi Mert, "Musa Carullah Bigiyev. Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri", *Bilgi, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 8, (1999), 125-141; Bekkin Renat, "Musa Bigeev Kak Lider Musulmanskoy Obşinu Petrograda. Po Materialam Pisem Musu Djarullaha Bigeeva k Muhammed-Alimu Maksutovu". *Nauçnyy Jurnal İz İstorii i Kultury Narodov Srednego Povoljya*, no. 7, (2017), 227-235; Renat Bekkin, "Ya Mog by Bejat i v Finlandiyu. İstoriya Odnogo Nesostoyavşegosya Pobega Musu Bigeeva". *Gasyrlar Avazy, Eho Vekov*, no. 4, (2018), 88-102.

49 Bekkin, "Ya Mog by Bejat i v Finlandiyu. İstoriya Odnogo Nesostoyavşegosya Pobega Musu Bigeeva", 90.

ardından, devlet kurumları ve yargı camiye ve Müslümanlara yönelik baskılarını artırmış, art arda tayin edilen imam ve müezzinleri tutuklamıştır.

15-16 Şubat 1931 yılı gecesi caminin imamları Yakub Halikov, Kamal Basirov ve “Yirmilik” adlı cami yönetiminin tüm üyeleri tutuklanmıştır. Bu olayın ardından, Rusya İmparatorluğu’nun son müftüsü Muhammed-Safa Bayezidov’un (1877-1937)⁵⁰ caminin imam hatipliğine atanmasından yaklaşık bir yıl sonra, 1932 yılının Mayıs ayında onun ve caminin 26 faal üyesinin tutuklanması, Leningrad Camisi’ne ve Müslümanlara ağır bir darbe olmuştur. Ancak Müslümanlar sekiz yıl boyunca bu baskılara direnmiş ve camide dini ve kültürel faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir.⁵¹ Ancak 10 Ağustos 1940’ta Leningrad Şehir Sovyeti

50 Muhammed-Safa Bayezidov, Petersburg’ün ilk imam hatiplerinden olan Ataullah Bayezidov’un (1846-1911) oğludur. Ataullah Bayezidov, Rusya Müslümanları arasında büyük bir nüfuza sahip olmuş ve yaşadığı dönemde Petersburg’da geniş çaplı faaliyetlerde bulunmuştur. 1871 yılında Petersburg’da bir camiye imam hatip olarak atanan Ataullah Bayezidov, zamanla hükümet makamlarıyla yakın ilişkiler kurmuş ve bu ilişkileri Müslümanların sorunlarını çözmek için etkili bir şekilde kullanmıştır. Rusya’da İslam dini üzerine birçok eser kaleme alan Ataullah Bayezidov, aynı zamanda ilk Tatar gazetesi olan Nur’un da sahibidir. Parskiy, Nikolayevskiy ve Aleksandrovskiy gibi dönemin önemli okullarında dini ilimler ve Türkçe dersleri veren Ataullah Bayezidov’un en dikkat çeken eserlerinden biri, Ernest Renan’ın yazdığı ve 1883 yılında Aleksı Vedrov tarafından Rusçaya çevrilen İslam ve Bilim adlı esere yazdığı reddiyedir. Ayrıca, Petersburg Camisi’nin inşası için önemli çalışmalarında bulunmuş ve caminin temel atma töreninde yaptığı konuşma ve dua büyük ilgi görmüştür. Ataullah Bayezidov’un vefatından sonra oğlu Muhammed-Safa Bayezidov, babasının hükümetle olan bağlantılarını olumlu bir şekilde değerlendirerek onun yolunu izlemiş ve faaliyetlerini sürdürmüştür. 1913 yılında Romanov Hanedanı’nın 300. yıldönümü münasebetiyle düzenlenen törende çarla tanışması, Muhammed-Safa Bayezidov’un hayatında bir dönüm noktası olmuştur. Babasının vefatından sonra Petersburg’daki ikinci camiye imam hatip ve müderris olarak atanan Bayezidov, 1914 yılında Petersburg’daki Müslümanları örgütlemek amacıyla Sırat-ı Müstakim adlı bir teşkilatın kurulmasına öncülük etmiştir. Ancak bu teşkilat, Müslümanlar arasında beklenen nüfuzu kazanamamıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Müslüman askerlerin motivasyonunu artırmadaki hizmetleri nedeniyle çar tarafından ödüllendirilen Bayezidov, 1915 yılında Orenburg Müslüman İdaresi Kurulu başkanı ve Rusya müftüsü Muhammedyar Sultanov’un vefatı üzerine Orenburg Müftüsü olarak atanmıştır. Ancak, Üzeyir Hacıbeyli’nin Tatar basınına atıfta bulunarak belirttiği üzere, Bayezidov’un müftü olarak atanması Müslümanlar arasında büyük protestolara neden olmuştur. Müslümanlar, Bayezidov’u bir kışkırtıcı olarak görmüşlerdir. Çarlık rejiminin devrilmesinin ardından Ufa’da bir süre ev hapsinde tutulan Muhammed-Safa Bayezidov, serbest bırakıldıktan sonra Petersburg’a taşınmış ve 27 Nisan 1917’de müftülük görevinden istifa etmiştir. 1919-1921 yılları arasında Kazan yakınlarındaki bir köye imam hatip olarak tayin edilen Bayezidov, 1922 yılında tekrar Petersburg’a dönmüş ve 1922-1928 yılları arasında tercümanlık yapmıştır. 1931-1932 yılları arasında Petersburg Camisi’nin imam hatibi olarak görev yapan Bayezidov, Mayıs 1932’de tutuklanmış ve beş yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. 1 Temmuz 1936’da serbest kalan Bayezidov, Kazan’a yerleşmiş ancak 6 Aralık 1937’de yeniden tutuklanmış ve 26 Aralık 1937’de kurşuna dizilmiştir. Bk. Üzeyir Hacıbeyli, *Seçilmiş eserleri*, (Bakı: Şerq-Qerb, 2005), 2: 421; Ramazan Yıldırım, “İslam-Bilim İlişkileri Bağlamında Ataullah Bayezidov’un Renan’a Reddiyesi”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 3/1, (2017), 75-89; Renat Bekkin, “K Voprosu o Vzaimodeystvii Musulmanskogo Duhovenstva s Liderami Chernosotennogo Dvijeniya (Na primere Atauly i Muhammed-Safu Bayazitovuh)”, *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Religii*, (2017), 237-245; Bekkin, “Musulmanskij Meçet, Kak Zdanie Kul’ta -Zakrit...Sobornaya Meçet Leningrada v 1932–1940 gg.”, 535-536.

51 Bekkin, “İstoriya Tataro-Musulmanskoy Obşiny Sovetskogo Petrograda–Leningrada (1917-1991 gg.). Po Materialam Gosudarstvennih i Çastnih Fotoarhivov”, 130; Renat Bekkin, “İmam Jakub Halekov i Musulmanskaya Obşina Sovetskogo Petrograda–Leningrada”. *Rossijskaja İstoriya*, no.1, (2017), 153; Renat Bekkin, “Raboçie Mne Ugrojali Ubiystvom za Naznaçenie Bayazitova... M. S. Bayazitov i Delo Leningradskih Mull 1932 Goda”. *Novyeşaya İstoriya Rossii*, no. 9/4, (2019), 1060-1061; Bekkin, “Musulmanskij Meçet, Kak Zdanie Kul’ta -Zakrit...Sobornaya Meçet Leningrada v 1932–1940 gg.”, 535-536.

Yürütme Komitesi'nin şehir savcı yardımcısının verdiği kararlar cami temelli kapatılmıştır. Bir grup Müslüman, Leningrad Şehir Sovyeti Yürütme Komitesi başkanına kararın iptali için başvuruda bulunsa da olumlu bir yanıt alamamıştır. 27 Ocak 1941'de Rusya Yüksek Sovyeti Başkanlığı, Leningrad'da alınan bu kararı onaylamış ve caminin mimari değerini göz önünde bulundurarak binanın Leningrad Şehir Sağlık Müdürlüğü'ne devredilmesini önermiştir.⁵²

İkinci Dünya Savaşı sırasında tıbbi malzeme deposu olarak kullanılan "Petersburg Camisi", 10 Aralık 1955'te SSCB Bakanlar Kurulu kararı ile yeniden ibadethane olarak kullanıma açılmış ve bu karardan yaklaşık bir ay sonra, 18 Ocak 1956'da Leningrad Şehir Sağlık Müdürlüğü camiyi boşaltarak Müslümanlara devretmiştir.⁵³ Kapanmasının üzerinden 16 yıl geçtikten sonra, 17 Nisan 1956'da camide ilk ibadet gerçekleştirilmiştir.⁵⁴

Caminin ibadete açılmasıyla ilgili şehirde hâlen bazı efsaneler anlatılmaktadır. Bu efsanelerden birine göre, 1955 yılının Haziran ayında Leningrad'ı ziyaret eden Hindistan Cumhuriyeti'nin ilk Başbakanı Cevahirlal Nehru, camiyi ziyaret etmek istemiş ancak kapalı olduğunu öğrenince hükümetten açılmasını rica etmiştir.⁵⁵ Bir başka anlatıya göre ise, o dönemde Sovyetler Birliği'ne resmî ziyarette bulunan Endonezya Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı Ahmet Sukarno'nun caminin yeniden açılmasında önemli bir rol oynadığı belirtilmektedir. Bu rivayete göre, Ahmet Sukarno 1955 yılında Leningrad'ı ziyaret ederken camiyi görmek istemiş ancak kapalı olduğunu öğrenince hükümetten açılmasını talep etmiştir.⁵⁶ Her iki olayla ilgili yazılı kayıtlara rastlanmamış olmakla birlikte, caminin Müslümanlara iade edilmesinin asıl sebebinin o dönem SSCB liderliğinin dış politikasıyla ilgili olduğu düşünülmektedir. Başka bir deyişle, bu dönemde sömürge yönetimlerinden kurtulmuş Müslüman ülkelerle ilişkilerine önem veren Komünist Parti yönetimi, şehrin merkezinde kapalı bir caminin bulunmasının ülkeye gelen Müslüman ziyaretçiler üzerinde olumsuz bir izlenim bırakabileceğini düşünerek bu adımı atmıştır.⁵⁷ Genellikle, o dönemde SSCB'yi ziyaret eden İslam ülkelerinden üst düzey konuklar, büyük şehir gezileri sırasında cami ziyaretlerini de programlarına dâhil etmekte veya ibadetlerini bu mekânlarda yerine getirmekteydi. Ülkede din özgürlüğünün bulunduğunu

52 Bekkin, "Musulmanskij Meçet, Kak Zdanie Kul'ta -Zakrit...Sobornaya Meçet Leningrada v 1932-1940 gg.", 549-552.

53 Renat Bekkin, "Petitionnaya Kampaniya Musulman Leningrada po Vozvraşeniyu Sobornoy Meçeti v 1946-1955 gg". *Novejšaja İstorija Rossii*, no. 11/3, (2021), 766.

54 Kaynaklara göre, Sovyetler Birliği'nde İkinci Dünya Savaşı yıllarından 1947 yılına kadar olan süreç ve 1955-1957 yılları arası, dini serbestliklerin tanındığı bir dönem olmuştur. Ancak SSCB Bakanlar Kurulu'nun 10 Aralık 1955 tarihli kararından iki yıl sonra, ülkede din karşıtlığı tekrar yaygınlaşmış ve anti-din propagandası için geniş fırsatlar oluşturulmuştur. Bekkin, "Petitionnaya Kampaniya Musulman Leningrada po Vozvraşeniyu Sobornoy Meçeti v 1946-1955 gg.", 758.

55 Bekkin, "İstoriya Tataro-Musulmanskoj Obşiny Sovetskogo Petrograda-Leningrada (1917-1991 gg.). Po Materialam Gosudarstvennih i Çastnih Fotoarhivov", 136; Bekkin, "Petitionnaya Kampaniya Musulman Leningrada po Vozvraşeniyu Sobornoy Meçeti v 1946-1955 gg.", 772.

56 Bekkin, "İstoriya Tataro-Musulmanskoj Obşiny Sovetskogo Petrograda-Leningrada (1917-1991 gg.). Po Materialam Gosudarstvennih i Çastnih Fotoarhivov", 136.

57 Bekkin, "Petitionnaya Kampaniya Musulman Leningrada po Vozvraşeniyu Sobornoy Meçeti v 1946-1955 gg.", 765.

ve Müslümanların ibadetlerini rahatlıkla gerçekleştirebildiklerini göstermek amacıyla sınırlı sayıda caminin açılmasına izin verilmiş olmasının ana nedenlerinden biri de bu olsa gerek.

Birinci katı erkeklerin, ikinci katı kadınların ibadetine, üçüncü katı ise eğitim faaliyetlerine ayrılan Petersburg Camisi, 1920-1930⁵⁸ ve 1956-1980’li yılların sonuna kadar Petersburg Müslümanları, özellikle Tatarlar için bir kültür merkezi olarak hizmet vermiştir.⁵⁹

25 Kasım 1968 yılında Leningrad Şehir Sovyeti Yürütme Komitesi Petersburg Camisi’ne devlet tarafından “korunan anıt” statüsü vermiştir.⁶⁰ Rusya Devlet Başkanı Putin’in “Dünyanın en güzel camisi” olarak nitelendirdiği Petersburg Camisi 1980 ve 2015 yılında iki kez restore edilmiştir.⁶¹

2. Dönemin Azerbaycan Basınında Caminin Yapım Sürecine İlişkin Yazılar Üzerine Bir Değerlendirme

Tahiranova, caminin yapımı için II. Nikolay’ın 18 Temmuz 1906 tarihli fermanının ardından, Rusya İmparatorluğu’nda yaşayan Müslümanlar arasında başlatılan yardım kampanyasına en büyük katkıyı Azerbaycanlı Müslümanların sağladığını kaydetmektedir.⁶² İletişim imkânlarının kısıtlı olduğu bir dönemde, Azerbaycan Müslümanlarının bu konuyu sahiplenmesinde, bilinçli zenginler ve aydınların varlığı ile Müslümanların meseleleri yakından takip etmesini sağlayan Azerbaycan basını önemli bir rol oynamıştır. Aynı dönemde Osmanlı basınında da caminin yapımıyla ilgili topluma değerli bilgiler sunulduğu görülmektedir. Özellikle “Sırat-ı

58 Tagirdjanova, “Tatari v Jizni Sankt-Peterburga i İstorii Sankt-Peterburgskogo Universiteta (XVIII–XXI vv.)”, 580.

59 Bekkin, “Musulmanskiy Meçet, Kak Zdanie Kul’ta -Zakrit...Sobornaya Meçet Leningrada v 1932–1940 gg.”, 531.

60 Tagirdjanova, “Tatari v Jizni Sankt-Peterburga i İstorii Sankt-Peterburgskogo Universiteta (XVIII–XXI vv.)”, 580.

61 1930 yılından itibaren Petersburg Camisi’nin bodrum katı uzun süre sebze deposu olarak kullanılmıştır. Bu durum, bodrumda oluşan rutubet ve nemin zamanla tüm binaya yayılmasına neden olmuştur. Rutubet ve nemin etkisiyle caminin iç kısmında ciddi hasarlar meydana gelmiş, ayrıca dış cephe ve kubbenin kaplamalarında yer yer kopmalar ve döküntüler oluşmuştur. Bu yapısal bozulmalar, caminin hem estetik hem de mimari bütünlüğünü olumsuz etkilemiştir. Tagirdjanova, “Tatari v Jizni Sankt-Peterburga i İstorii Sankt-Peterburgskogo Universiteta (XVIII–XXI vv.)”, 580.

62 Tagirjanova, “İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga”, 1-2

Müstakim"⁶³, "Hakikat"⁶⁴, "Güneş"⁶⁵ gibi muhafazakâr yayınların konuya sıkça yer verdiği, cami tamamlandıktan sonra ise bazı yayınlarda binanın görsellerinin kapakları ve sayfaları süslediği bilinmektedir.⁶⁶

- 63 Sırat-ı Mustakim Dergisi, 1908-1912 yılları arasında toplam 182 sayı yayımlanmış önemli bir fikir ve kültür dergisidir. 1912 yılından itibaren Sebülürreşad adıyla yayın hayatına devam eden derginin kurucuları, Ebu'l-ula Mardin ve Eşref Edip'tir. Dergi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde İslami ilimler, edebiyat, siyaset ve toplumsal meselelere dair önemli tartışmalara ev sahipliği yapmıştır. Sırat-ı Mustakim Dergisi'nin yazarları arasında dönemin önde gelen entelektüel ve fikir adamları yer almaktadır. Bu isimler arasında Mehmed Akif Ersoy, Ebül'ula Mardinizade, İsmail Hakkı Bereketzade, İsmail Hakkı Manastırlı, İsmail Hakkı İzmirli, Ahmed Naim Babanzade, Halim Sabit Şibay, Musa Kazım, Mithat Cemal Kuntay, Mehmed Tahir Bursalı, Ahmed Ağayef (Ağaoğlu), Akçuraoğlu Yusuf, İspartalı Hakkı, Ömer Ferit Kam, Abdürreşid İbrahim, Tahirülmevlevi Olgun, Halil Halid Çerçesşeyhizade, Mehmed Şemseddin Günaltay, Edhem Nejat, Gıyaseddin Hüsnü Nuralizade, Şeyhularap, Mehmed Fahreddin, Ahmed Hilmi Hocazade, Ömer Fevzi, Ömer Lütfi, Şerefettin Yaltkaya, Ahmed Hamdi Aksekili, Osman Fahri, İbrahim Alaeddin Gövsa, Kazanlı Ayaz (Muhammed Ayaz İshaki İdilli) ve Kamil Tepedelenlioğlu gibi önemli şahsiyetler bulunmaktadır. Dergi, sadece Osmanlı coğrafyasındaki değil, İslam dünyasının farklı bölgelerindeki gelişmelere de yer vererek geniş bir perspektif sunmuştur. Bu bağlamda, Sırat-ı Mustakim Dergisi'nde Petersburg Camisi hakkında da çeşitli yazılar yayımlanmıştır. Petersburg Camisi'nin tarihi, mimarisi ve Rusya'daki Müslümanların durumu gibi konular, dergide ele alınan önemli başlıklar arasındadır. Bu yazılar, caminin inşası, işlevi ve Rusya Müslümanları için taşıdığı sembolik değer hakkında detaylı bilgiler içermektedir. Sırat-ı Mustakim Dergisi'nde Petersburg Camisi'nin hakkındaki yazılar sırası ile şöyledir: "Rusya", Sırat-ı Mustakim, c. II, no. 51, 13 Ağustos 1325/26 Ağustos 1909, 400. "Petersburg'da Cami-i Şerif İnşası", c. III, no. 78, 18 Şubat 1325/3 Mart 1910, 421. "Buhara Ahvali: Buhara Emiri Hazretlerinin Vefatı", Sırat-ı Mustakim, c. V, no. 123, 30 Kanun-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911, 314. "Petersburg Cami-i Kebiri", Sırat-ı Mustakim, c. V, no. 111, 8 Teşrin-i Evvel 1326/21 Ekim 1910, 128.
- 64 Hakikat Gazetesi, "Gündelik çıkan siyasi, edebî, iqtisadi türk dilinde müsöلمان çqzetäsidir" (Günlük yayımlanan siyasi, edebî, iktisadi Türk dilinde Müslüman gazetesidir) manşetiyle 1909-1910 yılları arasında Bakü'de Arap alfabesiyle yayımlanmıştır. Toplam 156 sayı çıkan gazete, kendi dönemine ayna tutarak 20. yüzyılın başlarındaki uluslararası ilişkileri, dünyadaki gelişmeleri, güncel siyasi ve ekonomik sorunları, kültür ve eğitim meselelerini sayfalarına taşımıştır. Bu özellikleriyle Hakikat, dönemin önemli bir fikir ve haber kaynağı olmuştur. Gazetenin birinci sayısından yüz yirincisi sayısına kadar yazı işleri müdürlüğünü Üzeyir Bey Hacıbeyli üstlenmiş, geri kalan sayıların yazı işleri müdürlüğünü ise Oruc Orucov yürütmüştür. Hakikat Gazetesi, dönemin önde gelen aydınlarının ve yazarlarının fikirlerini yansıtan bir platform olmuştur. Gazetede Üzeyir Bey Hacıbeyli, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Bey Ağayev, Hüseyin Cavid, Hasan Sabri Ayvazov, Ali Abbas Müznib, Abdullah Sur, Abdullah Bey Divanbeyoğlu, Hasan Ağayev, Axund Yusuf Talıbzade, Abdullah Şaik, İbrahim Tahir Musayev, Mahmut Karagözov gibi usta kalemlerin yazıları yayımlanmıştır. Bu isimler, gazetenin hem edebî hem de fikri derinliğine önemli katkılar sağlamıştır. Hakikat Gazetesi, sadece Azerbaycan'ın değil, tüm Türk ve İslam dünyasının sorunlarına eğilen, bunları analiz eden ve çözüm önerileri sunan bir yayın organı olarak dikkat çekmiştir. Gazete, dönemin siyasi ve toplumsal atmosferini yansıttasının yanı sıra, kültürel ve edebî birikime de katkıda bulunmuştur. Bu özellikleriyle Hakikat, 20. yüzyılın başlarındaki entelektüel hayatın önemli bir parçası olarak tarihteki yerini almıştır.
- 65 Aynı manşetle çıkan Güneş Gazetesi, 1910-1911 yılları arasında 121 sayı olarak yayımlanmıştır. Gazetenin yayıncılığını Orucov Kardeşler üstlenirken, yazı işleri müdürlüğünü Ahmet Kamal yapmıştır. 20. yüzyılın başlarında Türk-İslam birliği fikirlerini yaymayı amaçlayan Güneş Gazetesi, başta Azerbaycan olmak üzere diğer İslam ülkelerindeki sosyal, siyasal ve ekonomik olaylar hakkında kamuoyunu bilgilendirmiş ve bu konularda önemli bir rol oynamıştır. Güneş Gazetesi, sadece haber aktaran bir yayın organı olmanın ötesinde, dönemin önde gelen edebiyatçı ve düşünürlerine de sayfalarını açmıştır. Gazetede, Azerbaycan edebiyat ve düşünce tarihinde önemli yeri olan pek çok ismin eserleri yayımlanmıştır. Bu isimler arasında Ahmet Bey Ağayev, Ahmet Kemal, Mirze Alekber Sabir, Abdullah Şaik, Abdullah Bey Divanbeyoğlu, Alikulu Gamküsar, Ömer Faik Nemanzade, Molla Muhammed Pişnamazade, Ahmet Rasim, Hasan Sabri Ayvazov, Ferhat Ağazade, Bedreddin Seyidzade, Axund Yusuf Talıbzade, Abbas Sehhet ve Gafur Reşat gibi usta kalemler bulunmaktadır.
- 66 1914 yılında İstanbul'da yayımlanan Servet-i Fünun Mecmuası'nın 1198. sayısının kapağında Petersburg Camisi'nin

Bu yayınların, somut bilgiler aktarması ve yanlış bilgileri düzeltmesi açısından oldukça nitelikli olduğu söylenebilir. Yazılarda, Rusya İmparatorluğu'nun başkentinde Müslümanların ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla başlatılan çalışmalar, cami inşaatı için izin alma sürecinde yaşanan zorluklar, caminin yapımına karşı çıkan Rusların eleştirileri, caminin Müslümanlar nezdindeki değeri ve Bakü Müslümanlarının yardım faaliyetleri gibi konular ele alınmaktadır.

Çarlık Hükümeti'nin yıllarca cami talebine yanıt vermemesinin nedeni, devlet politikası olduğu kadar bazı şoven Rusların tepkileriyle de ilgilidir. Bu bağlamda, 5 Şubat 1910 tarihli Hakikat Gazetesi'nin 29. sayısında yayımlanan "Peterburqda Məscid"⁶⁷ başlıklı makalede Batı'da din özgürlüğü alanında alınan kararlara paralel olarak Avrupa'nın birçok başkentinde Müslüman ibadethanelerinin açıldığı, ancak Çarlık'ın başkenti Petersburg'da bir mescit bulunmadığı ve bu ihtiyacın giderilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. "Ü"⁶⁸ müstear imzasıyla yayımlanan yazıda, Rusya'da Ruslardan sonra en büyük nüfus grubunu oluşturan Müslümanların mescit inşa etmelerine karşı çıkan ve ülkedeki dini özgürlükleri tanımayan Rusların, çeşitli bahanelerle adaletsiz bir tutum sergilediği eleştirilmektedir.

Makalede, bazı Rusların temelsiz korkularla mescit inşasına karşı çıkmalarına rağmen hükümetin izin vermesi, Müslümanlardan oluşan bir komitenin kurulması ve bağlı toplanmasına imkân tanınması gibi gelişmeler de ele alınmaktadır. Yazının sonunda, cami inşaatının Müslümanlar için bir övünç kaynağı olduğu belirtilirken, tamamlandığında haset edenlerin onun minareleri altında ezileceği ifade edilmektedir:

"Yevropa paytaxtlarının ən məşhurlarında, məsələn Paris (Frəngistan), Londra (İngiltərə), Berlin (Almaniya) və Vyanada (Avstriya) müsəlmanların məbədgahları yəni, məscidləri mövcud olduğu məlumdur.

Əvət, hüriyyəti-din və məzhəb elan edilmiş məmləkətlərdə hər bir millət öz məbədgahını tikməgə muxtardır.

Rusiyada dəxi hüriyyəti-dini və məzhəbin bir dəfə elan edilmiş olduğu məlumdur, lakin o hüriyyət kəlməsinin mənası müruri-zaman ilə "dəğişib" indi başqa bir məna andırıdığı hökumət "sirkulyarı" ilə elan edilməkdədir.

Zənnimizcə, Rusiya təbəələrinin Ruslardan sonra, qismi- əzəmini təşkil edən müsəlmanların, Peterburqda özlərinə bir məscid tikmələri üçün, zətən hüriyyəti gözləmək lazım degil idi.

Halbuki "hüriyyət" elanından sonrada əsl rus adamları müsəlmanların Peterburqda məscid

resmi yer almıştır. Aynı sayının 23. sayfasında ise "Petersburg Cami Şerifi" başlıklı bir yazı yayımlanmıştır. Bu yazı, 8 Mayıs 1330 (21 Mayıs 1914) tarihli olup, caminin mimarisi, tarihi ve İslam dünyası için taşıdığı önemi ele almaktadır. Bir yıl sonra, 1915 yılında Bakü'de yayımlanan Dirilik Mecmuası'nın 27 Saferü'l-Muzaffer (1 Ocak) tarihli 8. sayısında da "Petrograd'daki Müslüman Mescidi" başlığı altında Petersburg Camisi'nin resmi ve caminin önemine dair bilgiler paylaşılmıştır. Bu yayınlar, Petersburg Camisi'nin hem Osmanlı hem de Azerbaycan basınında ne kadar önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

67 Cami inşaatıyla ilgili Arap harfli yazılar günümüz Azerbaycan Türkçesi yazımına göre okunmuş ve yazılmıştır.

68 Üzeyir Hacıbeyli'nin, Hakikat Gazetesi'nde "Ü" müstear imzasıyla yazılar yazdığı bilinmektedir. Bk. Gulam Memmedli, *İmzalar*; (Bakı: M.F. Adına Azerbaycan Milli Kitabhanası, 2010), 114. Ayrıca, Üzeyir Hacıbeyli hakkında hazırlanan Bibliografiya adlı çalışmada da bu yazıların ona ait olduğu teyit edilmiştir. Bk. Hökümə Haşımova vd. *Üzeyir Hacıbeyli: Bibliografiya*, (Bakı: M.F. Adına Azerbaycan Milli Kitabhana, 2009), 73. "Peterburqda Məscid" ve "Peterburqdakı Məscid Haqqında" başlıklı makalelerin içerik ve üslup özellikleri, bu yazıların aynı müellif tarafından kaleme alındığını göstermektedir.

bina etmələrinə razı olmamışdılar. Rus adamları məscidin minarəsindən bülənd olunacaq “Allahu- Əkbər” sədasından qorxar demişdilər.

Lakin böylə boş və əsassız bir “səbəb” ucundan müsəlmanların məscid tikdirmələrinə razı olmamaq aşkarən ədalətsiz olar zənniylə məscid binasına izin verildi. Həman məscidi tikdirmək üçün müsəlmanlardan xüsusi bir komitə təşkil olunub bu yolda lazım olan ianəni yığmağa şüru etdilər və bilaxirə bu günlərdə məscidin binasına şüru olundu. İşdə bu məscid Peterburqda tikilib də müsəlmanların müvəffəqiyyət və müzəffəriyyətinə hündür minarələriylə elan edəcək olduğu bir zaman, məqhur və məğlub olan bəxil və həsudlar da onun ayağı altında sürünəcəkdirlər. Məsciddən başqa bunun özü də bizim üçün böyük bir fəxrdir!”⁶⁹

Azərbaycan’ın ünlü musikişinası və aynı zamanda Azərbaycan Milli Marşı’nın bestecisi Üzeyir Hacıbəyli, 23 Şubat 1910 tarixli Hakikat Gazetesi’nin 43. sayısında yayımlanan “Peterburqdakı Məscid Haqqında” başlıklı⁷⁰ makalesində, Petersburg’da məscid inşa etmək isteyən Müslümanlara qarşı çıxan “asıl Ruslar”ı sert bir dille eleştirməkdədir. Yazıda, Müslümanların Çarlık İmparatorluğu’nda kabul edilən dini özgürlükler manifestosuna dayanaraq başkentte bir məscid inşa etmək istedikləri, ancak “asıl Ruslar”ın onları küçümseyip kısıkançlık besleyerek bu durumu kendi hissiyat-i diniyelerine (dini duyularına) aykırı buldukları gerekçesiyle inşaata qarşı çıktıkları anlatılmaktadır. Müellife göre asıl mesele, “asıl Ruslar”ın, imparatorluğun başkentinde bir məscidin bulunmasını istememeleriyle ilgilidir. Onlara göre Müslümanlar, kendi şehir ve köylerinde yüzlerce hatta binlerce məscid inşa edebilirler; ancak Petersburg’da bir məscid yapmaları kabul edilemez. Oysa yazar, Müslümanların Rusya’nın başkentinde bir məscid istemelerinin yalnızca dini değil, aynı zamanda hukuki bir hak meselesi olduğunu vurgulamaktadır. “Asıl Ruslar”ın görmezden gelmek istediği gerçek, hükümetin ilan ettiği din özgürlüğü ilkeleridir. Bu nedenle, Müslümanların Petersburg gibi büyük bir şehirde məscid inşa etme hakları vardır.

Hacıbəyli, “asıl Ruslar” ifadesini tırnak içinde kullanarak, Rusya’da yaşanan siyasal ve toplumsal gelişmeler karşısında şoven Rusların düştüğü gülünç durumu vurgular ve onlara, gerçek Ruslardan biri olarak gösterdiği Keşiş Petrov’un sözleriyle cevap verir.

Keşiş Petrov’a göre, Petersburg’da neredeyse her gün yeni açılan şaraphaneleri, hızla çoğalan genelevleri, restoran hizmetçiliğinden zenginleşen bazı Tatarlar tarafından Petersburg’daki Ortodoks Hristiyanlar için kurulan eğlence mekânlarını ya da Moskova’da Amonlar tarafından aşk ve şarap ilahlarına adanarak inşa edilen tapınakları hissiyat-i diniyelerine hakaret olarak görmeyen “asıl Ruslar”, iş Katoliklerin yeni bir kilise, Protestanların yeni bir mabet veya Müslümanların yeni bir məscid yapmasına geldiğinde büyük bir tepki göstererek bunu dini duyularına bir saldırı olarak nitelendirmektedir. Bu nedenle, vekillerini toplayarak metropolit ve hükümet yetkililerine gönderir ve məscid inşasının yasaklanmasını talep ederler. Ancak

69 Hakikat Gazetesi, 1910, no. 29, 1.

70 Üzeyir Hacıbəyli’nin “Peterburqdakı Məscid Haqqında” başlıklı yazısına, onun Kiril veya Latin alfabesine aktarılmış eserleri arasında rastlayamadım. Bunun yanı sıra, ünlü musikişinası eserlerinin listesinin yayımlandığı ‘Üzeyir Hacıbəyli: Bibliyografiya’ adlı çalışmada da söz konusu yazı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştım. Bk. Haşımova vd. *Üzeyir Hacıbəyli: Bibliyografiya*.

Keşiş Petrov, bu tavrın gerçekte dindarlık kisvesi altında şarlatanlık, kurnazlık və hileyle Rus halkını özgürlük arayışından uzaklaşdırmaq və digər din və millətlərin təmsilçilərini baskı altında tutmaq olduğunu bildirməkdədir. Yazısının sonunda Hacıbəyli, gerçəğin yanında duran və doğruyu söyləyən Petrov'a təşəkkür etməkdədir:

“Rusiyanın mərkəz idarəsi və paytaxtı olan Peterburqdakı müsəlmanlar üçün məscid tikilməsinə “əsl rus”lar razı degil idilər. İndi də razı degildirlər; onlar əldən gələnlə qədər səy ediyordular ki bu məscidin inşasına mane olsunlar; çünki bunların qara qəlbləri böylə bir işi qəbul etməyirdi ki əksik saydıqları müsəlmanların Peterburq kimi bir yerdə məscidləri olsun. Bəxl və həsəd bunları rahat qoymuyordu: onlar diyordular ki, qoy müsəlmanların öz şəhərlərində, öz kəndlərində yüzlərcə, lap minlərcə məscidləri olsun, bundan bir zərər yoxdur, amma müsəlmanların Peterburqda məscidləri ola bilməz. Zira ki bu məscid bir o qədər dinpərəstlik ucundan degil, nə qədər ki hüquq işinə aiddir; hürriyyəti- ədyan və məzahib nemətindən müsəlmanların hissəsinə düşən hüquq və ixtiyarın təsdiq edilməsinə dəlidir, buna binaən müsəlmanlar da öz hüquqlarını ibraz edib də Peterburq kimi (Rus yürəgi olan bir şəhərdə) məscid tikirlər. Və bununla Rusiyada “əsl rus”ların xoşlamadığı hürriyyəti-ədyan və məzahibin mövcud olduğunu bildirirlər.

Əlbəttə “əsl ruslar” Peterburqda məscid olmasını istəməyib də, səbəbi qara qəlblərinin bəxl və həsədi olduğunu göstərmiyorlar, bəlkə bu məzmun xasiyyətə bir növ yaxşı rənk vermək üçün diyorlar ki bu məscid biz rusların hissiyati- diniyyəmi təhqir ediyor. Lakin şükür olsun ki dövlətimiz olan Rusiya-yalnız bir “əsl ruslar”dan ibarət degildir. Rusiyani təşkil edən ruslar arasında doğrudan da əsl ruslar vardır ki onların adını böylə bir - “” gülünç işarələr içinə soqmaq yaramaz. İştə həmin bu həqiqi ruslardan olan keşiş (Petrov) cənabları, işarəli “əsl ruslar”ın məscidimizə qarşı böylə av - av-larından mütəəffir olaraq böylə həqq sözlər yazıyor: “O halda ki Peterburqda təzə şərabxanalar açılır; o halda ki Rusiya paytaxtında fuhşxanalar-yağışdan sonrakı göbələklər kimi artır; və o halda ki həman restoran xidmətçiligindən dövlət qazanmış olan tatarlar Peterburqun Ortodoks Xristianları üçün təzə təzə ləhvü ləb bağçaları açılar və genə o halda ki (omon)lar eşq və şərab ilahları üçün Moskvada təzə məbədgahlar tikirlər o halda “əsl ruslar”ın hissiyati- diniyyələri rahat durub təhqir olunmuyor... Amma elə ki katoliklər təzə bir kilsə, protestanlar təzə bir məbədgah və müsəlmanlar da təzə bir məscid tikmək istiyorlar – o halda “əsl ruslar” həyəcan və dəhşətə gəlirlər; vəkillər yığıb, metropolit yanına sinodlarına və hökumət yerlərinə göndəririlər ki güya hissiyati-diniyyələri təhqir olunur. İndi “əsl ruslar”ın bu dinpərəstlik qışqırığı yalnız bir şarlatanlıq, biclik və hiylə olduğu aşkar degil mi ki bunların qəsdləri də Rusları hürriyyət axtarmaq fikrindən kənar edib o fikri başqa millət və din əhillərini təqib etmək kimi qəbih bir əmələ ögrətməkdir”. Unudulmasın ki həqiqətşüar olan bu sözləri söyləyən keşişdir, rus keşişidir.

(Petrov) cənablarına, böylə sözlərindən naşi təşəkkürlər etmək lazım gəlirdi, onun dedigi sözlər həqiqətdir; həqiqəti söyləmək isə hər kəsin vəzifəsidir. “Üzeyir”⁷¹

Kaspi Gazetesi'nin özəl muhabirinin 3 Şubat 1910 tarixində Petersburg'dan göndərdiği və Hakikat Gazetesi'nin 5 Şubat 1910 tarixli 29. sayısında yayımlanan “Petersburqda Məscid Binəsi” başlıklı haberi, caminin temel atma töreni və törende yaşananlara dair önəmli və güvənilir bilgiler içerməsi açısından böyük dəğər taşımaktadır. Haberde, 3 Şubat sabahı saat

71 Hakikat Gazetesi, 1910, no. 43, 1.

9'da şehirdeki Müslümanların bayram kıyafetlerini giyerek Gronversky Caddesi üzerinde, cami için satın alınan ve bayraklar ile yeşilliklerle süslenen alana akın ettikleri belirtilmektedir. Alanın ortasında Mavr (Mağribi) tarzında bir zafer takı inşa edilmiş, seçkin konuklar için çadırlar kurulmuş, sağ tarafta ise mihrabın temelleri atılmıştır.

Törene, İran ve Osmanlı büyükelçileri ile büyükelçilik yetkilileri, Devlet Duması'nın Müslüman fraksiyonu üyeleri, Orenburg Müftüsü ve yerel Müslüman dini liderler katılmıştır. Ahunt Ataullah Bayezid, Petersburg Belediye Başkanı ve Buhara Emiri'nin tören alanına gelmesinin ardından resmi merasim başlamıştır. Yapılan duaların ardından Ahunt Bayezid, Rusça bir konuşma yaparak cami inşasına izin verdiği için Çar'a teşekkür etmiştir.

Ahunt Bayezid, konuşmasında Buhara Emiri'ni saltanatının 25. yılı dolayısıyla tebrik etmiş ve camiye yaptığı büyük bağış için kendisine minnettarlığını ifade etmiştir. Konuşmanın ardından temel atma törenine geçilmiş, ilk taşı Buhara Emiri, ardından Bayezid Efendi, Osmanlı ve İran büyükelçileri ile Müslüman vekiller koymuştur.⁷² Temel atma töreninin ardından verilen yemekte Ahunt Bayezid'in samimi bir konuşma yaptığı bilgisi de haberde yer almaktadır.

Aynı haberde, caminin mühendisinin yapının üç yıl içinde tamamlanmasından sorumlu olan Hohen olduğu, caminin 5000 kişilik kapasiteye sahip olacağı belirtilmektedir. Ayrıca arsanın Buhara Emiri tarafından 312 bin manata satın alınarak Müslüman cemaatine bağışlandığı, camiye yaptıran ve başkanlığını Albay (Miralay) Devletşin'in yaptığı komitenin 300 bin manat bağış topladığı aktarılmaktadır.⁷³ Cami, Semerkant camilerini andıran bir tarzda, iki minareli olarak inşa edilecek, iç duvarları Arapça yazılarla süslenecek ve kadınlar için özel bölümler bulunacaktır. Camide iki imam ve bir müezzin görev yapacak, toplam maliyetin yarım milyon manata ulaşması beklenirken, mevcut durumda 200 bin manata daha ihtiyaç duyulduğu ifade edilmektedir. Haberde yer alan bu ayrıntılar, Petersburg Camisi hakkında zaman zaman ortaya atılan yanlış bilgilerin düzeltilmesi açısından büyük önem taşımaktadır:

“Kaspi” qəzetəsinin xüsusi müxbiri Peterburqda fevralın 3-ündə vaqio olan məscid binasını böylə yazıyor:

Sabah saat 9-da Peterburq müsəlmanları küliyyatlı dəstələr ilə (Qronverskiy) prospektə tərəf getdikləri ki orada məscid bina edilir idi. Hər kəs bayram libası geymişdi.

Bina yeri bayraqlar və gögörti ilə bəzənmiş idi. Ortada isə, (Mavr) üsuli üzrə bir taqi-zəfər qurulmuşdu. Möhtərəm qonaqlardan ötrü çadır qurulmuşdu. Sağ tərəfdə isə mehrab tərtib edilmişdi.

İran və Osmanlı səfirləri, səfərət məmurları ilə bərabər, bədəhü dövlət dumasının müsəlman fraksiyası, Orenburq müftisi, yerli müsəlman ruhaniləri və onların böyükləri axund molla Bayezid əfəndi varid oldular. Peterburq qradonaçalniki dəxi hazır oldu.

Əmiri-Buxara həzrətləri gəldikdən sonra dua oxundu. Bədəhü axund Bayezid əfəndi rus dilində bir nitq söyləyib, məscid binasına izin vermiş pədişaha qarşı müsəlmanlar namından

72 Şahin, temel atma töreninde Abdülhad Han'ın ilk taşı, Ufa müftüsünün ikinci taşı ve Osmanlı sefiri Turhan Paşa'nın da üçüncü taşı koyduğunu belirtmiştir. Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları, 79.

73 Şahin, Sırat-ı Müstakim'de yayımlanan “Petersburg'da Cami-i Şerif İnşası” başlıklı makaleye atıfta bulunarak bu sayının 3000 olduğunu belirtir. Bk. Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları, 79.

təşəkkürati-abidanələr izhar etdi. Əmiri-Buxaranı (25) illik sənei-səltənəti münasibətiylə təbrik və məscidə verdiği böyük ianədən dolayı təşəkkür etdi.

Bədəhü binaya şüru olundu. Birinci daşı qoyan Əmiri-Buxara oldu, bədəhü axund Bayezid əfəndi, onun dalınca Osmanlı və İran səfirləri və müsəlman məbuslar.

Bina qurtardıqdan sona çörək verildi. Təam əsnasında axund Bayezid əfəndi suzili bir nitq söylədi.

Məscidi tikən mühəndis Höhendir. O borcludur ki üç ildə məscidi tamam etsin. Məscidin içi beş min adam dutacaqdır.

Məscidin yeri Əmiri-Buxara həzrətləri üç yüz on iki min manata alıb müsəlman cəmiyyətinə bağışlayıbdır. Məscidi tikdirən komitə- ki onun sədri polkovnik (miralay) Dövlətşin cənablarıdır-üç yüz min manat ianə cəm edibdir. Məscid iki minarəli olub Səmərqənd məscidləri surətində tikiləcəkdir. Məscidin içəri divarları ərəb yazıları ilə təzyin ediləcəkdir. Məsciddə arvatlar üçün dəxi xüsusi yerlər olacaqdır. Məscid üçün iki nəfər molla və bir nəfər müəzzin xidmət edəcəkdirlər. Bu məscidin xərci yarım milyon manatdır, hal-hazırda iki yüz min manat dəxi lazımdır.⁷⁴

Haberde bahsi geçen yemekli toplantıya dair detaylı bilgiler, aynı sayının birinci sayfasında yer alan “4 Fevralda İdarəmizə Varid Olan Acenta Teleqramlarıdır” başlıklı telgraf haberinde aktarılmaktadır. Buhara Emiri'nin saltanatının 25. yıldönümü münasebetiyle Petersburg Çarlık Sarayı'nın Büyük Salonu'nda düzenlenen ve 78 kişinin katıldığı bu ziyafete, Çar II. Nikolay, saray nazırı, bazı prensler (knyaz), Rusya Çarlığı'nın askeriye ve hariciye bakanları ile hükümet başkanının katıldığı belirtilmektedir. Ayrıca, Buhara Emiri Seyit Mir Abdul Ahad Han'ın cami inşası için on beş bin ruble,⁷⁵ Petersburglu fakirlere dağıtılmak üzere ise beş bin ruble bağış yaptığı bilgisi verilmektedir.

“Peterburq-

Buxara əmiri Buxara vəliəhdinin namına Peterburqda inşasına ibtidad olunan məscidin mənfətinə də 15 min və öz tərəfindən dəxi Peterburq füqərasına tövzi edilmək üzrə beş min manat ianə əta etdi.

Əmirin 25 illik dövrei-səltənəti münasibətiylə (Sarskoye selo) sarayının böyük salonunda 78 kişilik bir ziyafət fəvqəladə keşidə olundu.

Ortada imperator əmiri-Buxara saray naziri ilə rubəru oturmuşdular.

Ziyafəti-məzkurəyə velikiy knyazlardan Nikolay Nikolayeviç, Konstantin Konstantinoviç ilə şurayi-rəisi, hərbiyyə və xariciyyə nazirləri dəxi iştirak etmişdilər.⁷⁶

Caminin inşasında Buhara Emiri'nin özəl bir rol oynadığı ve bu doğrultuda yaptığı çalışmaların, dönemin Çarlık Rusya'sında yaşayan Müslümanlar tarafından büyük takdirle karşılandığı kaynaklarda açıkça belirtilmektedir. Bu bağlamda, İmparatorluğun farklı bölgelerinden Seyit Mir Abdul Ahad Han'a çok sayıda teşekkür mektubu gönderilmiş, bu

74 Hakikat Gazetesi, 1910, no. 29, 2

75 Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisi'nde yayımlanan “Buhara Ahvali: Buhara Emiri Hazretlerinin Vefatı” (c. V, sayı 123, 30 Kanun-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911, 314) başlıklı makaleye atıfta bulunarak, Buhara Emiri'nin Petersburg'da bir cami inşa edilmesine 500 bin ruble yardımda bulunduğunu belirtir. Bk. Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları, 79.

76 Hakikat Gazetesi, 1910, no. 29, 1.

mektuplarda caminin inşasının Müslümanlar için taşıdığı derin anlam ve değer vurgulanmıştır.

Benzer bir mektup, Hacı Zeynalabidin Tağıyev tarafından yazılmış ve kopyası Güneş Gazetesi'nin 24 Eylül 1910 tarihli 24. sayısında "Əmiri-Buxara Həzrətlərinə Açıq Məktub" başlığıyla yayımlanmıştır. Mektubunda, yurt dışından döndüğünü belirten Hacı Zeynalabidin Tağıyev, camiyi görmek amacıyla İmparatorluk'un başkentine uğradığını, yapıyı gördüğünde büyük bir mutluluk duyduğunu ve Buhara Emiri'ne bu anlamlı eseri kazandırdığı için teşekkür ettiğini ifade etmektedir. Emir'in büyük bir cömertlikle üstlendiği bu projenin, 25 milyon Rusya Müslümanı için bir gurur kaynağı olduğunu vurgulayan Tağıyev, bu kutsal mabedin Müslümanların hayalini gerçekleştirdiğini ve Emir'in isminin, bugün ve gelecekte Müslümanlar tarafından şükranla anılacağını belirtmektedir.⁷⁷

"Həzrəti-ali!

Məmaliki-əcnəbiyyədən evə övdət etdirdə Peterburqa gəlmədən və sizin Rusiya imperiyasının paytaxtında tikdirmiş oldığınız məscidi görmədən çəkinə bilmədim. Peterburqda gördüğüm məsciddən o dərəcə mövludi-hissiyat və təəssürat oldum ki, bu hissiyat və təəssüratı yazmaqdan qələm acizdir. İnşa olunan məscid ali bir binadır və o yerdəki inşa olunur onun bərsində danışmaq lazım degildir. Sizin bu ali təşəbbüsünüz və böyük ehsanınız ələmi-islamın ötdədən bəri bəslədiyi qayei-xəyala vücud verdi. Mən bila mübaligə deyirəm ki, indiki və gələcək müsəlmanların qəlbində sizin bu təşəbbüsünüz və Peterburqda məscid inşa etməyiniz bir minnəti-əzim buraqacaqdır. İnşa etdirdiyiniz məscid iyirmi beş milyon Rusiya müsəlmanlarının mədari-iftixarıdır. Bununla özünüzə əbədilik bir yadigar bırağmanız və siz həzrəti- alinin ismi və yadigarı müsəlmanlar arasında daima lisani-xeyir ilə yad ediləcəkdir. Bən həmişə həzrəti-alilərin çox yaşamasını arzu ediyorum.⁷⁸

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre, cami inşaatına hızla başlanmış ve taş işçiliği yaklaşık sekiz ay gibi kısa bir sürede tamamlanmıştır. Güneş Gazetesi'nin 24 Eylül 1910 tarihli 24. sayısında yayımlanan Əxbari-daxiliyyə başlıklı haberde, "Peterburq: Paytaxtda inşa olunan məscidin künbədənən savayı daş təmiratı itmama yetmişdir" ifadeleriyle, caminin taş işçiliğinin tamamlandığı belirtilmektedir.⁷⁹

Aynı gazetenin 5 Ekim 1910 tarihli 33. sayısında yayımlanan bir diğer haberde, caminin açılışının gelecek yıl Nevruz Bayramı'nda gerçekleştirilmesinin planlandığı bilgisi yer almaktadır.⁸⁰ Sırat-ı Müstakim Dergisi'nde yayımlanan "Petersburg Cami-i Kebiri" başlıklı makaleye dayandırarak Şahin, başkentint Petersburg'da inşa edilen caminin birkaç milyona

77 .Buhara Emiri Seyit Mir Abdul Ahad Han'ın, Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in yakın arkadaşı olduğu bilinmektedir. Tağıyev'in kızı Süreyya Hanım, hatıralarında, XIX. yüzyılın 90'lı yıllarında Emir'in tedavi amacıyla Kafkasya'daki kaplıcalara giderken ve dönerken maiyetiyle birlikte birkaç günlüğüne Bakü'de, Tağıyev'in evinde kaldığını anlatır. Bu süre zarfında Emir, Tağıyev'in petrol madenlerini, tekstil fabrikasını ve diğer iş yerlerini gezmiş; ayrıca Bibi Heybet Camisi'ni, tiyatro ve diğer kültürel mekânları ziyaret etmiştir. Emir'in onuruna düzenlenen ziyafetlere ise çok sayıda Bakü milyoneri, zengin aileler ve üst düzey yetkililer katılmıştır. Bk. Eşir Beşiroğlu, *Hamının Sevimlisi: H. Z. Tağıyev Haqqında*, (Bakı: Teknur, 2012), 67; Süleymanlı, *Azərbaycan Milyonçuları: Hacı Zeynalabdin Tağıyev*, 23-24: 43.

78 Güneş Gazetesi, 1910, no. 24, 3.

79 Güneş Gazetesi, 1910, no. 24, 3.

80 Güneş Gazetesi, 1910, no. 33, 5.

mal olduğunu və yapımının Hicri 1330 (Miladi 1912) yılında tamamlanacağını aktarmaktadır.⁸¹

Yayınlarda yer alan bilgilere görə, bağış toplama süreci və inşaata başlama izninin ardından, Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan tüm Müslümanlar gibi Bakü Müslümanları da gazete matbaalarında, yardım derneklerinde və hayır kurumlarında çalışma grupları oluşturularak bağış kampanyalarına destek vermeye başlamıştır.

Bu kapsamda Hakikat Gazetesi'nin 7 Şubat 1910 tarihli 30. sayısında yayımlanan "İhtar" başlıklı yazı, yürütülen bu tür çalışmalardan birine dair önemli bilgiler içermektedir:

"Fevral ayının üçüncü günü Rusiyanın paytaxtı olan Peterburqda əvvəlinci müsəlman məscidinin tikilməsi üçün ianələr göndərməkdədirlər. Hər bir müsəlman qardaş "İnnəmə yəmuru məsəciddəllahi mən əmənə billəh" ayei-şərifəsinin fəhvasınca istəsə ki onun dəxi ianəsi o ianələr mülhəq olsun beqədri-qüvvei-mümkünündən "Kaspi" idarəsinə göndərib əvəzində Peterburq "Təmiri-məscid komitəsi"nin qəbzini ala bilər.⁸²

Konu bağlamında, Petersburg Müslüman Hayriye Cəmiyyəti'nin Bakülü üyelerinin öncülüğündə Bakü'də düzenli olaraq bağış toplantıları tertip edildiği bilgisi verilmektedir. Hakikat Gazetesi'nin 5 Şubat 1910 tarihli 29. sayısında yayımlanan "Məscid Üçün Bakıdan İanə" başlıklı yazı, bu yönde gerçekleştirilen çalışmalardan birine değinmektedir. Yazıda, Hacı Zeynalabidin Taqiyev'in evinde düzenlenen yardım toplantısında Müslümanların 30.000 manat bağış toplayarak Petersburg'a gönderdikleri bilgisi yer almaktadır. Ayrıca haberlerden, Buhara Emiri'nin Müslümanların bu yardım kampanyalarına katılımını teşvik ettiği ve ortak çabaya destek vermelerini istediği anlaşılmaktadır:

"Hacı Zeynalabidin Taqiyev cənabları Əmiri-Buxaraya telegram vurub Rusiya müsəlmanları adına izhari-təbrikat və təşəkkürat edibdir. Bədəhü miralay Dövlətin cənablarına da xüsusi bir teleqram göndərilibdir. Əmiri-Buxara həzrətləri cavab verib izhari-ümid edibdir ki müsəlmanlar bu məscidi yarımçılıq qoymayıb ianələr edərlər. Bu bina mərasimində Bakı Müsəlmanları tərəfindən vəkil olan professor Məhəmməd Kazım Abidinof cənabları idi. Bakı müsəlmanları Hacı Zeynalabidin cənablarının evinə yığılıb məscid üçün böyük ianə cəm etdilər. İanənin miqdarı otuz min manatdır: həmin pul Peterburğa göndərildi.

İanə verənlərin adları:

Hacı Zeynalabidin Taqiyev- on beş min manat,

Murtuza Muxtarof- beş min;

Hacı Əjdər bəg Aşurbəgov- min;

Hacı İsrafil Aydəmirov - min;

Bəşir bəg Aşurbəgov - min;

Əli bəg Aşurbəgov, Hacı Mustafa Rəsulov, Kərbəlayı Məhəmməd Baqir Hüseynov, Hacı Mehdiqulu bəg Aşurbəqov, İsa bəg Hacinski- hərəsi beş yüz manat,

Nəcəfqulu Sadıqov, Ağa Hüseyn Taqiyev, Məhəmməd Sadıq Hüseynov, Ağa Kazım Aşurov,

Məhəmməd Hənifə Taqiyev, Ağabala Quliyev - hərəsi üç yüz manat,

İsmayıl bəg Səfərəliyev, İsrafil Hacıyev, İskəndər bəg Məlikov, Nəcəf Əmiraslanov, Əbdülhəmid

81 Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları, 80.

82 Hakikat Gazetesi, 1910, no. 30, 2

Əliəsgərov, Zəfər Babayev, Hacı Əhmədağa Aşurbəgov - hərəsi iki yüz manat, Fəthullah bəg Rüstəmbəgov, Həsənağa Həsənov, Salman Sultanov, Məşhədi Dadaş Taqiyev, Əlibala Əliyev, Əliəsfər Hüseynov, Əsədullah Əhmədov - hərəsi yüz manat, müxtəlif adamlardan dörd yüz manat. Cümlətəni otuz min manatdır.”⁸³

Bağışların Petersburg’a gönderilmesinden kısa bir süre sonra, mescidin yapımını denetleyen komitenin Hacı Zeynalabidin Tağıyev’e teşekkürlerini ileten bir telgraf gönderdiği, gazete haberlerinde yer almaktadır:

“Peterburq: məscid inşasına mübaşir olan komitə Hacı Zeynalabidin Tağıyevə bir teleqram göndərib məscid inşası üçün ianə cəmində göstərdiği hümbətə və (1827) manat irsal etdiyinə qarşı hacı cənablarına və ianə edən zatlara izhari-təşəkkür etmişdir.”⁸⁴

Sonuç

Rus Çarlığı’nın başkenti Petersburg’da Müslüman nüfusunun artmasıyla birlikte, müminlerin 18. yüzyıldan itibaren başkentte müstakil bir cami inşa etme çabaları ancak 20. yüzyılın başlarında olumlu sonuç vermiştir. Caminin yapımı için ardı ardına yapılan başvurular yanıtız kalmış, ancak Müslümanlar, ülkede meydana gelen inkılapları, kısmi demokratikleşme sürecini ve özgürlükler alanında alınan kararları fırsata çevirerek, neredeyse zorla da olsa cami yapımı için izin almayı başarmışlardır. Bu başarıda, dönemin İmparatorluk sınırları içinde yaşayan ve milliyeti ne olursa olsun tüm Müslümanların önemli katkıları olmuştur. Özellikle Petersburg Camisi’nin hamisi olarak kabul edilen Buhara Emiri Seyit Mir Abdul Ahad Han’ın bu yöndeki çabaları göz ardı edilemez.

Kaynaklara göre, inşaatın onaylanmasının ardından Çarlık topraklarında yaşayan Müslümanlar, hükümetin aldığı kararları yerine getirmek, ibadethanenin hızla tamamlanmasını sağlamak ve Çar tarafından toplanmasına izin verilen bağışları toplamak için çeşitli çalışmalar yürütmüşlerdir. Kısa sürede 300.000 rublenin toplanması, caminin temelini atılmasına ve inşaatın başlamasına büyük katkı sağlamıştır. Kaynaklarda, bağışın önemli bir kısmının Bakü Müslümanları tarafından toplandığı ve en büyük bağışçının ise Buhara Emiri Seyit Mir Abdul Ahad Han olduğu belirtilmektedir.

İzin alma sürecinde pek çok engelle karşılaşılan Petersburg Camisi, Sovyet rejimi döneminde de benzer zorluklarla yüzleşmiştir. Caminin yapım sürecinin her aşaması, dönemin basın-yayın organlarında geniş yer bulmuş ve hakkında pek çok haber ve makale yayımlanmıştır. O dönemde Bakü’de Arap alfabesiyle yayımlanan gazetelerde camiyle ilgili çıkan yazılar, Azerbaycan’da yaşayan Müslümanların bu konuyla yakından ilgilendiğini göstermektedir. Ayrıca bu yazılar, günümüzde cami hakkında ortaya atılan yanlış bilgilerin düzeltilmesi açısından da büyük önem taşımaktadır. Basında yayımlanan yazılar incelendiğinde şu sonuçlara ulaşılmaktadır:

1. Çarlık Hükümeti’nin yıllarca Müslümanların cami taleplerine olumsuz yanıt vermesi, sadece güven eksikliğinden ve Müslümanların tek bir merkezde toplanmasına

83 Hakikat Gazetesi, 1910, no. 29, 2.

84 Güneş Gazetesi, 1910, no. 58, 2.

yönelik kaygıdan kaynaklanmamaktadır. Aynı zamanda, bazı şovenist grupların ve yazarların ifadesiyle “asıl Rusların”, Müslümanları değersiz görmesi ve kıskançlık beslemesi de bu durumu etkileyen unsurlardandır.

2. “Asıl Ruslar”ın amacı, hükümetin din özgürlüğü konusundaki kararlarına rağmen, Müslümanlara müstakil bir cami yapma hakkını tanımamak ve dindarlık kisvesi altında Rus halkını özgürlük arayışından uzaklaştırarak, onları diğer din ve milletlerin temsilcilerine karşı kışkırtmaktır.

3. “Asıl Ruslar” gerçek olmayan korkular yaratarak Müslümanların cami inşa etmesine engel olmaya çalışmışlardır. Ancak, hükümetin cami yapımına izin vermesi, komitenin kurulmasını onaylaması ve bağış toplama sürecine resmî destek sağlaması, Müslümanlar tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanmış, yazarın ifadesiyle “hakiki Ruslar”ı da gerçeği söylemeye teşvik etmiştir.

4. Caminin yapım izninin alınmasının ardından, diğer Müslüman topluluklar gibi Azerbaycanlı hayırseverler de bağış kampanyalarına aktif olarak katılmıştır. Bakü Müslümanları, gazete matbaalarında, yardım derneklerinde ve hayır kurumlarında çalışma grupları oluşturarak bağış toplamış ve kısa sürede topladıkları yardımları Petersburg’daki Müslümanlara ulaştırmıştır. Bu yardımların gönderilmesinin ardından, caminin yapımını denetleyen komite, Hacı Zeynalabidin Tağıyev ve diğer bağışçılara bir teşekkür telgrafi göndermiştir.

5. Bağış kampanyalarında aktif rol oynayan Hacı Zeynalabidin Tağıyev ve diğer hayırsever milyonerler, yalnızca bağış yapmakla kalmamış, aynı zamanda sıradan vatandaşları da kampanyalara katılmaya teşvik etmiştir. Bakü Müslümanları, bağış kampanyalarında Tevbe Suresi’nin 18. Ayetini- (“İnnema ya’muru mesacidallahi men amene billahi vel yevmil ahiri ve ekames salate ve atez zekate ve lem yahşe illallahe fe asa ulaike en yekunu minel mühtedin”). “Allah’ın camilerini, ancak Allah’a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah’tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte onların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur.”- esas alarak, Petersburg Camisi’nin inşasını dini bir görev olarak kabul etmişlerdir:

6. Toplanan bağışlar sayesinde caminin temeli atılmış, temel atma törenine şehir Müslümanları, hükümet yetkilileri ve davetliler katılmıştır. Tören sırasında hükümet lehine konuşmalar yapılmış, dualar edilmiştir. Ardından Buhara Emiri bir ziyafet vermiş, bu ziyafete Çar ve üst düzey hükümet yetkilileri de iştirak etmiştir. Buhara Emiri, camiye 15.000 ruble, Petersburg’daki fakirlere dağıtılmak üzere ise 5.000 ruble bağışta bulunmuştur. Kaynaklara göre, temel atma töreni bazı kaynaklarda belirtildiği gibi 1909’da değil, 3 Şubat 1910’da gerçekleştirilmiştir.

7. Bağışlar sayesinde caminin taş işçiliği yaklaşık sekiz ay gibi kısa bir sürede tamamlanmıştır. Müslümanlar, caminin inşasının hızlı ilerlemesinden büyük mutluluk

duymuş ve Buhara Emiri'ne teşekkür mektupları göndermiştir. Hacı Zeynalabidin Tağıyev, Emire yazdığı bir mektupta şunları ifade etmiştir: “...şimdiki ve gelecek Müslümanların kalbinde sizin bu teşebbüsünüz ve Petersburg'da cami inşa etmeniz büyük bir minnet olarak kalacaktır. İnşa ettirdiğiniz cami, yirmi beş milyon Rusya Müslümanının medarı-iftiharıdır.”

8. Buhara Emiri, Hacı Zeynalabidin Tağıyev'e yazdığı cevabi mektupta, caminin tamamlanması için Müslümanların bağış yaparak destek vereceğine olan inancını dile getirmiştir.

Sonuç olarak, Petersburg Camisi'nin inşası ve bu süreçte yapılan çalışmalar, 20. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanların ortak bir amaç doğrultusunda gösterdiği dayanışmanın ve özverinin bir ürünü olarak değerlendirilmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça / References

- Kur'an-ı Kerim Meali. Hazırlayanlar, Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Abdulla Kamal. vd. Multikulturalizme Giriş. Bakı: Şerq Qerb, 2019.
- Ahmadeev Kamil. “İslam v Sankt- Peterburge v Naçale XXI Veka”. İslam V Sovremennom Mire 3, (2019): 151–162.
- Alp Alper. “Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi”, Akademik Bakış 7/13, (2013): 117–126.
- Arslan Melikşah. “Rus Seraskeriyesi'nden Abdülaziz Devletşin'in Me'mûren Hicaz'a 1898 Yılında Seyahati: Rusya Müslümanları, Hac ve Pan-İslamizm”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi 13/1, (2016): 51–80.
- Ay Yasemin, Mumcu. Sırat-ı Mustakim ve Sebilü'r Reşad Dergilerinde Dış Türkler Meselesi Üzerine Bir Araştırma. Yüksek Lisans tezi, Ege Üniversitesi, 1994.
- Bekkin Renat. “İstoriya Tataro-Musulmanskoy Obşiny Sovetskogo Petrograda–Leningrada (1917-1991 gg.).Po Materialam Gosudarstvennih i Çastnih Fotoarhivov”, Gosudarstvo, Religiya, Cerkov v Rossii i za Rubejom 4, (2016): 118 –147.
- Bekkin Renat. “K Voprosu o Musulmanskom Kladbişe v Peterburge v XVIII v”, Vestnik Moskovskogo Universiteta.İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta 8/4, (2016): 18–30.
- Bekkin, Renat. “Musulmanskiy Peterburg Rubeja Vekov”, Jurnal Antropologiya, İstoriya, (2016): 1-2. Erişim 15 Mayıs 2023. <https://arzamas.academy/mag/357-muslims>.
- Bekkin Renat. “İmam Jakub Halekov i Musulmanskaya Obşina Sovetskogo Petrograda–Leningrada”, Rossijskaja İstoriya 1, (2017): 48–156.

- Bekkin Renat. “K Voprosu o Vzaimodeystvii Musulmanskogo Duhovenstva s Liderami Çernosotennogo Dvijeniya (Na primere Atauly i Muhammed-Safu Bayazitovuh)”, Trudy Gosudarstvennogo Muzeya İstorii Religii, (2017): 237–245.
- Bekkin Renat. “Musa Bigeev Kak Lider Musulmanskoy Obşinu Petrograda. Po Materialam Pisem Musu Djarullaha Bigeeva k Muhammed-Alimu Maksutovu”, Nauçnyy Jurnal İz İstorii i Kultury Narodov Srednego Povoljya 7, (2017): 227–235.
- Bekkin Renat. “Ya Mog by Bejat i v Finlandiyu. İstoriya Odnogo Nesostoyavşegosya Pobega Musu Bigeeva”, Gasyrlar Avazy, Eho Vekov 4, (2018): 88–102.
- Bekkin Renat. “Raboçie Mne Ugrojali Ubiystvom za Naznaçenie Bayazitova. M. S. Bayazitov i Delo Leningradskih Mull 1932 Goda”, Noveysşaya İstoriya Rossii 9/4, (2019): 1058–1072.
- Bekkin Renat. “Musulmanskiy Meçet, Kak Zdanie Kul'ta -Zakrıt...Sobornaya Meçet Leningrada v 1932–1940 gg.”, Minbar. İslamic Studies 14/3, (2021): 529–555.
- Bekkin Renat. “Petiçionnaya Kampaniya Musulman Leningrada po Vozvraşeniyu Sobornoy Meçeti v 1946–1955 gg.”, Novejšaja İstoriya Rossii 11/3, (2021): 755–775.
- Bekkin Renat. “Sobornaya Meçet Sankt-Peterburga v Fotografiyah i Otkritkah”, Tehlikedeki Diller Dergisi 11/19, (2021): 336–346.
- Beşiroğlu, Eşir. Hamının Sevimlisi. H. Z. Tađiyev Haqqında. Bakı: Teknur, 2012.
- Dirilik Mecmuası, Bakı: 1915, no. 8, 116.
- Durmuş, İsmail, Sadgrove Philip Charles. “Tantavi Muhammed Ayyad”. İslâm Ansiklopedisi, 39: 578–579. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010..
- Gladkij, Ju. N., Ejdemiller, K. Ju. “İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve”, Obşestvo. Sreda. Razvitie 2, (2018): 26–33.
- Güneş Gazetesi 24, Bakü: 1910, 33–54.
- Güneş Gazetesi 33, Bakü: 1910, 5.
- Güneş Gazetesi 58, Bakü: 1910, 2.
- Habutdinov. A.Ju. “Orenburgskoe Magometanskoe Duhovnoe Sobranie Kak Osnovopolagayuşiy Obşenaçionalnyy İnstitut V 1788–1917”, Jurnal. Mir İslama «Pax İslamica 1, (2010): 95–119. Erişim 15 Mayıs 2023. gg.https://islamology.in/journal/article/viewFile/63/60.
- Hacıbeyli, Üzeyir. Seçilmiş eserleri. 2 cilt. Bakü: Şerq-Qerb, 2005.
- Hakikat Gazetesi 29, Bakü: 1910, 2.
- Hakikat Gazetesi 30, Bakü: 1910, 2.
- Hakikat Gazetesi 43, Bakü: 1910, 1.
- Haşımova, Höküme vd. Üzeyir Hacıbeyli: Bibliografiya. Bakü: M.F. Adına Azerbaycan Milli Kitabhana, 2009.
- Kanlıdere, Ahmet. “Musa Carullah”. İslâm Ansiklopedisi.31: 214–215. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Knjazeva E.E. vd. Metodičeskoe Posobie po İspolneniyu Zaprosov Genealogičeskogo Haraktera po Metriçeskim Knigam i Ofornleniyu Arhivnih Spravok v Çentralnom Gosudarstvennom İstoriçeskom Arhive Sankt-Peterburga. Sankt-Peterburg: 2017.
- Memmedli, Gulam. İmzalar. Bakü: M.F. Adına Azerbaycan Milli Kitabhana, 2010.

- Mert, Hamdi. “Musa Carullah Bigiyef. Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri ”, Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi 8, (1999): 125-141.
- Özcan, Azmi. “İttihad-i İslâm”, İslâm Ansiklopedisi 23: 470-475. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001. Servet-i Fünun Mecmuası, İstanbul, 1330/ 1914, S. 1198, C. 47, 23.
- Süleymanlı, Mövlud. Azərbaycan Milyonçuları: Hacı Zeynalabdin Tağıyev. Bakı: Genclik, 1996.
- Şahin, Sinan. Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları. Yüksek Lisans tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2019.
- Tagirdjanova Almira “İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga”, Otkritie Sluşaniya «İnstitutu Peterburga». Ejegodnie Konferencii po Problemam Peterburgovedeniya (2016): 1-2.
- Tagirdjanova Almira. “Tatarı v Jizni Sankt-Peterburga i İstorii Sankt-Peterburgskogo Universiteta (XVIII–XXI vv.)”, Aktualnie Problemy Mirovoy Politiki 10, (2020): 570-585.
- Yıldırım Ramazan. “İslam-Bilim İlişkileri Bağlamında Ataullah Bayezidof’un Renan’a Reddiyesi”, Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 3/ 1, (2017): 75-89.

